

DET FÄNGSLANDE PLANERINGSTÄNKANDET

och sökandet efter
en verklighetsutväg

ANDERS GULLBERG

*Diss. Lund.
1904*

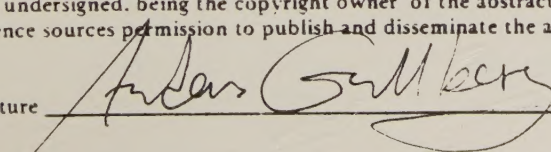
Organization LUND UNIVERSITY Department of Sociology Box 5132 S-220 05 Lund	Document name DOCTORAL DISSERTATION	
	Date of issue 1984-07-02	
	CODEN: LUSADG/SASO 1038	
Author(s) Anders Gullberg	Sponsoring organization	
Title and subtitle DET FÄNGSLANDE PLANERINGSTÄNKANDET och sökandet efter en verklighetsutväg THE LURE OF PLANNING		
In this thesis I intended to deal with the problem: "what is planning?" I especially planned to analyse the obvious, but in planning theory never the less foreseen fact that things (plans, projects) never become what they were intended to be. But, and in accordance with this, I found myself paying much more attention to another problem: "how to catch the effects of plans and reforms?" In my analysis of planning theory and planning thought I have tried to demonstrate 1. the aprioristic/rationalistic basis for this mode of thinking; 2. that it deals with problems central to the human fate; and 3. that it is unavoidable in a world modernized in a western way. The search for a point outside this mode of thinking led me to scrutinize the possibilities of answering the empirical question: "what difference does planning make?" Two problems are identified: 1. separating the effects of a certain planning activity from the influences of all other circumstances; and 2. avoiding destruction of the knowledge-producing process by interested parts. The distinction between causality and correlation is crucial for the first problem. Methods such as experiment, quasi-experiment and "natural" experiment are found to be of limited capacity in this respect and the regularity theory of causality does not solve the problem. The counterfactual approach to causality is shown to be dependent on that of regularity. A program called transcendental realism (Bhaskar) I found much more promising in evaluation tasks, but many problems remain. Still more problematic is the second question which I don't even attempt to answer. Scientific thinking belongs to the same rationalistic tradition as planning thought. I therefore doubt if there can be any such thing as scientific liberation of planning idiosyncrasies. But I discern, nevertheless, some emancipating potential in the quest for truth.		
Key words Planning, evaluation, causality, counterfactuality, realist theory of science, subject/object distinction, experiment, quasi-experiment, planning theory, mode of thought, sociology of knowledge.		
Classification system and/or index terms (if any)		
Supplementary bibliographical information		Language Swedish
ISSN and key title		ISBN
Recipient's notes	Number of pages 101 (+164 supplement)	Price SEK 120
	Security classification	

Distribution by (name and address)

Hb SALG, Gullberg, Rågg. 1, S-116 59 Stockholm, Sweden

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature

Date 1984-08-18

DET FÄNGSLANDE PLANERINGSTÄNKANDET

och sökandet efter en verklighetsutväg

av

Anders Gullberg

fil. kand. Sm

AKADEMISK AVHANDLING

som för avläggande av filosofie doktors-
examen vid Samhällsvetenskapliga fakul-
teten vid universitetet i Lund kommer
att offentligen försvaras på Sociolo-
giska institutionen, Palaestra, Universi-
tetsplatsen, Lund, fredagen den 28 septem-
ber 1984, kl. 14.15

DET FÄNGSLANDE PLANERINGSTÄNKANDET

och sökandet efter en
verklighetsutväg

Av

Anders Gullberg

Lunds studies in sociology no 64

Stockholm 1984

c Anders Gullberg, 1984

Distribution: Hb SALG, Gullberg, Råggatan 1, 116 59 Stockholm

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD

9

Studiens tillkomstsammanhang antyds.

SAMMANFATTNING OCH PRESENTATION

13

Undersökningens resultat sammanfattas. Relationen mellan studiens olika avsnitt klargörs, liksom vilken typ av frågor som besvaras och inte besvaras.

INLEDNING

17

Planeringskunskapens två sidor presenteras. Ett vetenskapligt studium av samhällsplanering förutsätter att objektet utformas på ett särskilt sätt. Det potentiellt fruktbara i spänningen mellan de praktiska och vetenskapliga krav som ställs på samhällsplaneringsforskningen påtalas. Ett av de viktigaste vetenskapliga problem som aktualiseras i en sådan forskning är kausaliteten, både ex-ante (prediktion) och ex-post (retrodiktion).

PLANERING ALLT ELLER INTET - OM ETT SVÄRFÅNGAT KUNSKAPS-OBJEKT

21

Planering framstår som en oerhört mångtydig företeelse och karakteriseras av Wildavsky som rationalistiskt önsketänkande. Möjligheterna att slita tvisten mellan planeringsmotståndare och -anhängare med empiriska medel påtalas.

Planeringstänkandet, ett bestämningsförsök

22

"Planering" karakteriseras av Lundquist som en semantisk magnet. Begreppet förmår härbergära centrala politiska konfliktdimensioner och dess innebörd växlar över tid. Fyra element i planeringstänkandet kan identifieras: 1. Gränsdragning mellan subjekt och objekt samt överskridande av denna gräns; 2. Subjektet är i centrum; 3. Objektet behandlas normativt; och 4. Samhället är frånvarande eller blott tekniskt/utopiskt närvarande. En planeringstänkandets djupstruktur presenteras: rationalism, utopism och voluntarism. Frågan om det rationella tänkandets uppkomst- och utvecklingsbetingelser formuleras.

Planering som det rena tänkandet

31

Den generella planeringsteorin (exemplet Faludi) beskrivs och kritiseras. Den har samma kunskapsmässiga status som matematiken och är därför empiriskt tom.

Avslutning: vad är planering?

32

Planering är snarare ett sätt att tänka än en sak som går att ta på. En vetenskap om planering har bl.a. till uppgift att undersöka detta tankesätt och perspektiv på världen. I grunden handlar det om inversen av det klassiska kunskapsproblemet, dvs. hur skall subjektet kunna träda ut ur sin isolering och gripa in i den yttre världen? Planeringstänkandet löper ständigt risken att helt fångslas i en abstrakt rationalism.

SAMHÄLLSPANERING SOM PROJEKT

35

Två perspektiv på samhällspanering kontrasteras: ett rationalistiskt där subjektets vilja och beslutsamhet regerar och ett strukturellt där samhällets strukturförhållanden dikterar världens gång. Båda är orimliga. I vilken utsträckning ett presumtivt subjekt verkligen är subjekt i förhållande till ett visst objekt bör vara en öppen fråga för planeringsefterforskning.

Prognosproblemet

38

Frågan gäller: vad kommer att hända om det tilltänkta (planerings)subjektet inte agerar? Med Edman konstateras att det inte finns någon naiv prognosmetodik. Mekanismmetaforen presenteras. Svårigheterna att göra prognoser i öppna system påtalas.

Handlingsproblemet

39

Frågan gäller: kan subjektet handla så att "det önskvärda" har större möjligheter än eljest att realiseras? Den viktiga skillnaden mellan effekter av att besluta om en plan och planens effekter förutsatt att den realiseras påtalas.

Att ta praktikens problem på allvar

41

Planeringsforskningen bör ta de praktiska problemen på allvar, men skilja sig från utredningsverksamhet bl.a. genom att ge dem en vetenskaplig formulering. Forskning om och inom en viss sektor är därför lämpligen ekonomiskt oberoende av sektorns intresser.

Taktisk kunskapsreträtt

41

Handlingsfrågan - att ex-ante avgöra ett subjekts kausala kapacitet visavi ett objekt - framstår som svårbesvarad men central. Jag föreslår en taktisk reträtt till undersökningar om handlingsfrågan ex-post. Efter studier av genomförd planerings faktiska effekter kan ex-anteproblemet angripas med större realism.

EX-POSTFRÅGAN - EN MÖJLIG BÖRJAN? 43

Inledning 43

En verklighetsutväg som antytts för planeringsforskningen - vad blev resultatet av genomförd planering? - brottas med två ännu olösta problem. Dels teoretiska/metodologiska: att skilja ut planeringens effekter från alla andra influenser, dels politiska/institutionella: att neutralisera direkt och indirekt påverkan från intressenter. Effektfrågan ges en kontrafaktisk formulering och dess ex-postvariant motiveras.

Appendix: om effektstudier inom svensk statskunskap 46

Effektstudier av politiska beslut är ingen ny företeelse har det hävdats. En genomgång av några svenska statsvetenskapliga verk illustrerar svårigheterna att åstadkomma något annat än korrelationsstudier där kausalundersökningar skulle behövas.

Effektfrågan 48

Effektfrågans karaktär undersöks. För att det skall vara fråga om effekt gäller att relationen mellan en planering och en eventuell effekt skall vara kausal.

Kausalitet 50

Mångfald och variation i försöken att explicitera kausalitet påtalas. De ontologiska ståndpunkternas betydelse betonas. Mitt speciella intresse gäller möjligheterna att skilja kausalrelationer från korrelationssamband. Reids invändningar mot Hume förs på tal, liksom Nagels och Hempels försök att modifiera regularitetsteorin. Enligt ett enkelt exempel från Nordenfelt framstår teorin som otillräcklig.

Kontrafakticitet 55

I reaktion mot regularitetsteorins svårigheter att skilja kausalitet från korrelation har definitioner i termer av kontrafakticitet prövats (Lewis). De båda begreppen tycks förutsätta varandra men det ena är knappast mera lätthanterligt än det andra. Då varken experiment eller komparation stått till buds har explicit kontrafaktiskt resonerande/teoretiserande prövats som metod för kausalundersökning. En teori som används i dylika sammanhang skall enligt Elster fylla två uppgifter: möjliggöra härledning av den utveckling som inte inträffat och avgöra vad som får tänkas bort. De teorifragment som kommer till användning för de båda uppgifterna får enligt Elster inte strida mot varandra. Jag ifrågasätter Elsters krav genom common senseresonemang och visar att de sammanhänger med en outtalad regularitetsteoretisk ståndpunkt. Kontrafaktiskt resonerande framstår som fruktbart, men erbjuder ingen egentlig lösning.

Experiment, kvasi-experiment och "naturliga experiment"

66

Gångse metoder att undersöka kausalitet kan visas producera kontrafaktiska utvecklingsförlopp eller tillstånd med hjälp av teoretiska antaganden och manipulation av data och (ofta också) verklighet. Experimentets, kvasiexperimentets och det naturliga experimentets förutsättningar granskas. Till skillnad från det kontrafaktiska resonerandet tar experimentet verkligheten till hjälp för att producera kontrafaktiska utfall, men detta löser i och för sig inte kausalitetsfrågan. Experiment och jämförelser är i lika hög grad som det kontrafaktiska resonerandet beroende av ontologi och teori. Det undersökta systemets slutbarhet är kardinalfrågan.

Produktiva mekanismer och systemisolering

73

Kausalitet anses vanligen förutsätta korrelation samt möjlighet att - åtminstone tankemässigt - stänga undersökta system. Harré framställer ett radikalt alternativ till regularitetsteorin. I hans ontologi produceras världen av produktiva mekanismer. Den nödvändighet som kausalrelationer tycks implicera förläggs till verkligheten och inte till (formella egenskaper hos) teorin, som hos humeana. Bhaskar går vidare på denna linje och förnekar att kausalitet förutsätter korrelation. Endast i stängda system tar sig kausalitet korrelationsuttryck och endast i undantagsfall är system slutna eller ens möjliga att sluta. Samhälleliga system är genuint oslutbara och gångse kausalundersökningsmetoder ej tillämpliga. Bhaskars kritik är på många punkter träffande men de alternativ som antyds är vaga och svåra att bedöma innan de konkretiserats. I Bhaskars och besläktade arbeten finns en oerhörd utmaning för gångse samhälls- och människovetenskaper. Som alternativ till regularitetsteorin är dessa tankegångar lovande.

Ex-postfrågan - till slut

83

Effektfrågan reformuleras med ledning av den förda diskussionen. Vissa relevanta inslag inom politologin refereras. Effektfrågan beskrivs gälla det presumtiva mötet mellan två processområden: produktionen/reproduktionen av det område inom vilket effekter sökes och produktionen/reproduktionen av planeringen. De nya vetenskapsteoretiska försöken ger endast vaga metodologiska riktlinjer men öppnar möjligheterna för kausalundersökningar där gångse metoder inte är tillämpliga. Bl.a. bör fall- eller realprocesstudier företas som alternativ till experiment och kvasiexperiment när system inte kan stängas. Relationen mellan ex-post- och ex-ante-studier är komplicerad i öppna system. Genom den relativa stabilitet som produktiva mekanismer har även i samhälleliga system kan dock vissa förutsägelser göras. Till en del beror vagheten i de metodo-

logiska rekommendationer som kan utläsas ur den realistiska ansatsen på att genuin vetenskaplig verksamhet inte kan beskrivas i en algoritm.

AVSLUTNING - VETENSKAPENS SAMHÄLLELIGA SIDA

91

Vetenskapen är en del av samhällsvärlden. Effektstudier är potentiellt vetenskapligt mycket fruktbara och de är också - potentiellt - samhällskritiska och demokratibefrämjande. Därigenom blir de särskilt utsatta. Sanningssökandets sak har svårt att göra sig gällande. Autonoma utvärderingssammanhang borde övervägas, men det mesta tyder istället på att beroendet tilltar. Vetenskapliga effektundersökningar har prövats som en tänkbar verklighetsutväg för planeringstänkandet, men vetenskapen är själv fångad i den rationalistiska subjekt/objektklyvnaden. I bästa fall kan dock sanningssökandet - att våga forska fritt - ge emancipatorisk vecka.

ENGLISH SUMMARY

93

REFERENSER

97

FÖRORD

Hur är vetenskaplig kunskap om samhället möjlig? Finns det kunskap som är nödvändig för reformering av samhällsförhållanden? Hur ser i så fall denna kunskap ut? Detta är frågor som förföljt mig under många år. Jag redovisar här något av vad dessa grubblerier lett till i form av ståndpunkter och strategier. Några klara och entydiga svar har jag inte till dessa mina förföljare. Jag tror också att de gör störst tjänst genom att fortsätta oroa.

Försöken att producera vetenskaplig kunskap om samhälleliga förhållanden bedrivs i mycket specialiserade och från filosofin avgränsade discipliner. Detta tillstånd har ingen lång historia. Det är ett 1900-talsfenomen. Många såg och ser alltjämt uppbrottet från filosofin som ett framsteg, som beviset på att även samhälls- och människovetenskaperna nått mognad. Kunskapsproduktionens specialisering är alltså inte av gammalt datum men den har gått med en rasande fart.

Något av resultaten kan vi se i den isolering som specialisering fört med sig. Vi kan också iaktta en motreaktion: försöken att bryta denna isolering, att överbrygga de konstlade gränserna mellan kunskapsproduktionens horisontellt och vertikalt sönderslitna kontinent. Försöken är vanligare på vissa kunskapsfält än inom andra. Den interna disciplineringens styrka spelar roll. Men reträtten är överallt nästan lika frekvent som utbrytningsförsöket. Resultaten av specialiseringen visar sig också i de starka tendenserna till fragmenterad och ofreflekterad kunskapsproduktion. Det som - på sina håll - vunnits i sofistikation har som regel gått hand i hand med en besvärande perspektivlöshet.

Tillspetsat kan situationen bland samhällsvetare beskrivas som att antingen utestängs reflexionen över hur kunskap om samhället är möjlig eller också förlorar man sig helt i dessa funderingar och glömmer det egentliga ärendet: att producera sådana kunskaper. Det är få förunnat att klara överbryggandet, rörelsen fram och åter mellan reflexion och produktion. Inte heller filosofin har lämnats oberörd av skilsmässan. Torftigheten märks inte minst när råd till samhällsvetenskaperna utdelas.

Det arbete jag här redovisar hör snarare hemma i den andra kategorin (kunskapsreflexion) än den första (kunskapsproduktion). Men när detta är sagt måste jag genast tillägga: bristen på en förening har alltid känts besvärande. Drivkraften i mitt arbete har hela tiden varit att komma tillrätta med de teoretiska och metodologiska problemen så långt att det skall bli möjligt att på ett anständigt vis säga något om den verkliga samhällsvärlden. Därför är mitt arbete mera en resebeskrivning än en målrapport. Svårigheterna att nå målet för resan säger nog lika mycket om sakernas tillstånd inom samhällsvetenskapernas teori och organisation som om subjektets kapacitet.

De kunskaps- och vetenskapsteoretiska frågorna blev tidigt mina egna. Det radikala kunskapstvivlet och den klassiska fysikens upplösning så som de mötte mig under skoltiden blev utmaningar. Under 60-talet var samhällsfrågorna, både i nationell och internationell skala, påträngande. Samhällsvetenskapen förblev inte opåverkad av detta. En av de fronter som öppnades var den s.k. värderingsdebatten. Den vid universiteten utpräglade tesen om samhälls-

vetenskapens värdenneutralitet utsattes för angrepp. Tesen blev aldrig på ett tillfredsställande sätt försvarad. Någon gång kunde väl den av kritikerna hävdade värderingsnödvändigheten av den själva förväxlas med omöjligheten av en förutsättningslös samhällsvetenskap. En viktig slutsats som bör kunna dras från den diskussionen är att samhällsvetenskap, liksom för övrigt även naturvetenskap, inte kan betraktas som i alla avseenden fristående i förhållande till tidsanda och kunskapsproducerande subjekt. Mina bidrag i debatten utgjordes av Gullberg och Löfgren (1969), Gullberg (1970) och i någon mån Fredriksson och Gullberg (1969b).

En annan villfarelse som då redan etablerade akademiker (föreläsare sociologer) började gå tillrätta med var föreställningen att endast formaliserade språk var riktigt acceptabla i vetenskapliga sammanhang och det såväl när det gäller beskrivande som analyserande syften. Man var helt enkelt tvingad till att kämpa för "mjuka datas" legitimitet. Att en kamp var av nöden säger något om hur fel utvecklingen gått, den utveckling som tenderat ersätta kunskapssökande med rituella handlingar. I mina kommentarer till debatten (Gullberg 1970, 1972¹) argumenterade jag för att frågan om språkets form inte är primär för graden av vetenskaplighet.

Den slutsats som värderingsdebatten tycktes implicera var oroande för många. Om värderingarnas betydelse - för samhällsvetenskaplig verksamhet och dito resultat - accepterades föreföll det inte finnas några fördämningar kvar mot den fullständiga relativismens bråddjup. Denna relativism rimmade illa med den tidens trosvissa samhällsordningar. Orättvisor är verkliga, mänsklighetens frigörelse är möjlig, basta! Den medicin som många intog och som var den osofistikerade inversen av relativismen var en dogmatism i sciensismens (eller - och det gällde framför allt dem som lämnade universiteten - maoismens) skepnad. Vi var många som kom att intala oss att vi hade alltför stor del av lösningarna både på livets och kunskapens mysterium i vår hand. För egen del gällde detta i första hand i polemiken med Johan Asplund (Fredriksson och Gullberg 1969a,b) där vi, ironiskt nog, propagerade relativismen med absolut trosvisshet. Men den dogmatism jag här tänker på gick i rakt motsatt riktning. Det som började med kritik av auktoriteter inom samhällsliv och vetenskap slutade med knäfall (för att använda en tidstypisk formulering) för nya gudar. Den kritiska vetenskapen formulerade sig i olika skolbildningar som minst av allt rymde några böjelser för självkritik. Det kunde t.o.m. gå så illa att de tidigare kritikerna byggde egna kyrkor. Hans Skjervheim kan berätta: "eg har själv upplevt miljöer der forsiktiga ytringar av Marx-kritikk vart oppfatta som like provokatorisk som positivismekritikken var oppfatta i slutten av femtiåra og byrjinga av sekstiåra" (Skjervheim 1976:27). Denna dogmatism var mig främmande. Men det uppstod efter hand sprickor i muren. En konferens 1976 om marxismen i Norden (redovisad i Häftet för Kritiska Studier 1977 nr 2 och 3) syftade bl.a. till att uppdaga dessa. Min tanke var att något nytt och livskraftigt, en kritisk och självkritisk vetenskap om samhället skulle kunna växa fram. På det stora hela måste jag konstatera att utvecklingens stora flodarm tog sig ett annat lopp eller, bättre uttryckt, snart nära nog torkade in (men kanske porlar den ännu i underjorden för att någon gång gå i dagen).

¹Denna skrift fick ett mycket blandat mottagande hos etablerade sociologer - jfr. t.ex. Segerstedt (1973), Allart (1973) och Therborn (1976).

Mina vetenskaps- och kunskapsteoretiska intressen har genom åren alltid varit förknippade med frågor om samhällsförändringens problematik och då i synnerhet den roll som medvetna förändringssträvanden kan spela. Ett sätt att bearbeta denna problematik har varit att rikta sökarijuset mot samhällsplaneringens fenomen.

Under 60-talet rönt frågor om planeringens möjligheter och den reformistiska politikens gränser allt större intresse. Klyftorna i den inhemska välfärden upptäcktes, ökad jämlikhet efterlystes och den globala orättfärdigheten trängde sig in i allt flera medvetanden. Något måste göras. Frågan var bara vad som var möjligt. Det som kom ut av regionalpolitik, regionplanering, fysisk planering och liknande företeelser i svensk tappning ingav inget större hopp. Om offentliga aktiviteter av detta slag inte kunde erbjuda några effektiva lösningar i en svensk, jämförelsevis godartad, verklighet, ja då förskräckte de globala problemen. Tron på den stegvisa reformistiska vägens möjligheter avtog och ersattes i många huvuden med en revolutionsromantik: "allt på en gång". Men denna romantik lät sig knappast förena med odogmatiska betraktelser om sociala förändringar². Det som intogs var istället en stark brygd av våldsam tro på viljans möjlighet att styra världen varthelst den önskade och en orubblig övertygelse om utvecklingens inneboende nödvändighet. Behöver jag upplysa om att den skar sig?

För egen del erfor jag på nära håll maktlösheten hos en liten stockholmsk förortskommun i det tidiga 70-talet. När flyttningsströmmarna vände, lägenheterna blev stående tomma och bristen på lokala arbetsplatser permanentades kunde praktiskt taget inget göras. Vädjanden till regionala och nationella instanser resulterade i proklamationer och förblev verkningslösa.

En allmän och även en mera snäv politisk debatt, erfarenheter av planering både hemmavid och utomlands och undervisning vid Stockholms högre läroanstalter gav intryck som alla pekade åt samma - eller, mera bokstavligt, alla tänkbara - håll. Frågor om planering, reformbarhet och samhällsförändring, i synnerhet den (förment) dirigerade dito, fann ingenstädes tillfredsställande begreppslig bearbetning, common senseförståelse, metodologisk medvetenhet eller empirisk belysning. Förvirringen var massiv. Resultaten av dessa intellektuella ansträngningar spretade i ett otal riktningar och någon naturlig grupperingsprincip infann sig inte.

Studier av den internationella litteraturen som jag inledde vid Nordiska institutet för samhällsplanering och fördjupade vad avser det tyska språkområdet under min vistelse vid Wissenschaftszentrum i Berlin bekräftade till fullo denna uppfattning. Planeringsfrågorna rymde så mycket av förvirring och ideologisk laddning, men de berörde så centrala frågor om mänskligheten och dess möjligheter att gestalta de egna livsvillkoren att det var omöjligt att avföra dem som blott tankemässiga epifenomen. Jag anade ugglor(!) i mossen och arbetade efter idén att det, trots dispariteterna, mera på djupet kunde finnas egenskaper eller drag i planeringen - i tänkandet om och i planering - som dels skulle kunna kasta ljus över en del märkvärdigheter inom detta förvirrade tankefält, dels

²Sant är att samhällen förändras genom revolutions- och reformsträvanden, men sällan just så som anstiftarna tänkt sig.

skulle kunna fånga något av den problematik som jag själv utgått från och som jag trots allt skönjde bakom alla dimridåer. Jag började söka efter en planeringstänkandets djupstruktur.

Detta arbete kom bl.a. att innebära två saker. För det första var det möjligt att på ett mera tillfredsställande sätt bestämma ett studieobjekt "samhällsplanering" utan att reducera detta till begränsade delasppekter. För det andra öppnade det vägen för en kritisk och konstruktiv granskning av den forskning som ger sig ut för att besvara frågan: vad gör planering och reformer för skillnad?

Därmed är jag redan nästan inne i sakframställningen. Låt mig bara, innan jag lämnar den relativa frihet som förordet ger, konstatera att de riktigt avgörande svaren på om det perspektiv som här linjeras upp är fruktbärande först kommer att visa sig i fullskaliga "forskningsexperiment"; experiment som tills vidare tycks i det närmaste omöjliga att realisera i resursknapphetens selektivt verkande klimat (Gullberg 1982a, d).

Nu till saken, men först ett tack till de personer och institutioner som på olika sätt betytt mycket för mitt arbete. Lång tid var Nordplan min forskningsmiljö. Friheten var stor. Jag rörde mig oförhindrad över disciplin- och traditionsgränser utan att möta reaktioner. Under flera år var Kerstin Bohm min handledare. Hennes uppmuntran var - bättre kan jag inte uttrycka det - gränslös. Nordplans bibliotek är en guldgruva. Brita Larsson kommer bara att återfinna bråkdelar av de titlar som hon rekquererat för min räkning bland den refererade litteraturen. Vid tryckeriet har Calle Fellenius genom åren prompt förökat mina alster.

Stödet från vännerna Bjarne och Eivor har betytt mycket. Bjarne har även granskat manuskriptet. Givande synpunkter och moraliskt stöd har också kommit mig till del från Lasse, Matti, Bonzo och Basso. Madde räddade mig från "dyslexismer" och Ulla gav mig ovärderlig hjälp i sista stund. Eva Hedman, Håkan Wiberg och Ella Ödmann har givit värdefulla kommentarer till mitt arbete och Gail Rubinstein översatte sammanfattningen. Gunnar Olsson har bidragit med kongenial transformation av titeln till engelsk språkdräkt.

Sveneric Nilsson var för länge sedan min kunniga och anspråkslösa ciceron i den kommunala världen. Samtal med den oförbättrelige planeringsoptimisten Anders Nordberg har piggat upp.

Ekonomiskt stöd har givits av BFR. När detta, med viss retroaktivitet, upphörde har SEA trätt in, vartill jag också fått nyttja egna källor.

För tillkomsten av föreliggande opus gav Sune Sunesson ett gott och helt avgörande råd. Min handledare Göran Lindberg har visat skicklighet i sitt värv: den lilla påstötningen vid rätt tidpunkt, balansen mellan kritik och uppmuntran samt respekten för en odisputerads intellektuella strävanden. Därtill ett särskilt tack för administrativt slit. Handledarkonsluten Anders Järnegren har bidragit med goda råd och tillförsikt. Vännerna i Lund hjälpte mig genom en kritisk fas. Solstrålarne heter Eva, Angen och Cicci.

FORSKA FRITT - OM DU TÖRS! Södermalm i februari och maj 1984

Anders Gullberg

SAMMANFATTNING OCH PRESENTATION

I denna sammanläggningsavhandling sammanfattar jag - som sig bör - resultatet från tidigare studier. Det gäller i första hand Gullberg (1981a) och (1982c). Men jag för också vissa resonemang längre än vad jag tidigare gjort. De sammanfattande delarna handlar om samhällsplanering, planeringsteori och planeringstänkande, medan de vidareutvecklade avsnitten rör sådana frågor som kausalitet, kontrafakticitet och undersökningsmetoder särskilt från ett ex-post- (eller utvärderings)perspektiv. De två delarna är argumentationsmässigt nära förbunda med varandra.

Mina planeringsstudier presenteras således, i detta sammanhang, i tre olika publikationer. I Gullberg (1982c) utformar jag, efter en kritisk genomgång av teoretiska ansatser, en strategi för empiriskt studium av samhällsplanering och i Gullberg (1981a) formulerar jag planeringstänkandets grundläggande problem, anknyter planeringstänkandets växlingar till kriser- och krigsförlopp och antyder en väg ut ur planeringsteorins "formalistiska/utopiska återvändsgränd" genom undersökning av vad som faktiskt blir av genomförd planering. Ett svenskt försök att undersöka effekter granskas och det utvecklade synsättet provas på resonemang om regionplanering och medborgardeltagande i Stockholms län. I sammanläggningsavhandlingens första del koncentreras dessa resonemang. Vissa synpunkter systematiseras genom att två betraktelseperspektiv och deras inbördes relationer presenteras. I planeringsstudierna - sammantagna - (dvs. i de sammanfattade skrifterna och i första delen av avhandlingen) påvisar jag planeringsbegreppens, -teoriernas och -tänkandets aprioristiska karaktär. Teser, påståenden och handlingsrekommendationer är tämligen oberoende av erfarenhet och empiriska observationer. I variationer har planeringstemat under långa tider befunnit sig i den politiska/ideologiska debattens centrum. Jag söker utveckla sammanhang i vilka dessa förhållanden kan förstås. Dels pekar jag på relationen till ekonomiska och politiska konjunkturväxlingar, dels söker jag påvisa en planeringstänkandets djupstruktur. Mina slutsatser blir: i. att planeringstänkandet genom sin aprioristiska/rationalistiska karaktär tenderar att endast reproducera sina egna förutsättningar; dvs. inte kunna säga något om världen, ii. att planeringstänkandet rör oerhört centrala mänskliga frågor - möjligheten att gestalta världen efter eget gottfinnande - och att det därför i realiteten, när det väl utvecklats, är oundvikligt, iii. att det under vissa omständigheter borde vara möjligt att projektera en planeringstänkandets verklighetsutväg genom att dels fördjupa analysen av detta tankesätts idémässiga och samhällliga förutsättningar, dels att ta planeringen, dess intentioner på orden och undersöka vilka effekter genomförda projekt har haft. Jag argumenterar för att dylika ex-poststudier skulle kunna göra framtida ex-anteförsök mera realistiska.

Möjligheterna att göra effektstudier av genomförd planering undersöks i den andra delen av denna avhandling men förebådas i Gullberg (1981a), där jag också, som redan påpekats, granskar ett svenskt försök till effektundersökning. Två problem identifieras. Dels gäller det svårigheterna att skilja ut vad som är effekter av den undersökta planeringen och vad som beror av alla andra omständigheter, dels handlar det om det samhällliga sammanhang

vari vetenskaplig verksamhet bedrivs - att undvika sådana direkta och indirekta influenser från intressenter som förvrider resultaten eller leder till att undersökningar aldrig företas.

Jag ägnar i första hand den första - dvs. den vetenskapsteoretiska - frågan min uppmärksamhet. Effektfrågan formulerar jag som kontrafaktisk och effektrelationen som kausal. Gångse regularitets-teoretisk kausaluppfattning har betydande svårigheter att skilja mellan kausalitet och korrelation. Försöken att formulera kausalrelationen i termer av kontrafakticitet visar det nära sambandet mellan de båda begreppen men lägger inte till något grundläggande nytt. De ontologiska frågorna framstår i stället som avgörande. I en granskning av de vanliga metoderna för undersökning av kausalrelationer konstaterar jag att dessa arbetar genom att producera kontrafaktiska tillstånd eller processer och att de förutsätter stängda system för att kunna fungera. Då det på goda grunder kan betvivlas att samhällsliga system kan stängas blir situationen för en kausalintenderande samhällsvetenskap brydsam. Jag provar emellertid de vägar ut ur detta dilemma som bl.a. Bhaskar försöker anvisa. Hans realistiska vetenskapsteori bygger på en ontologi om världen som bestående av krafter och förmågor hos tingen och världen som producerad. Kausalitet kommer därigenom att handla om denna produktion och inte om relationer i vårt tänkande, som hos regularitetsteorin. Jag pekar på flera svårigheter hos den realistiska vetenskapsteorin, men konkluderar att den är betydligt mera löftesrik än sina rivaler. Kausala effektstudier synes därför böra bedrivas som teoretiskt medvetna och teoretiserande fall- eller processtudier. Min slutsats blir att någon säker verklighetsutväg för planeringstänkandet inte kunnat anvisas genom ex-poststudier av planeringens effekter, men att ett lovande perspektiv för dylika studier presenterats. De största problemen för denna genre synes dock inte vara av vetenskapsteoretisk utan av institutionell/maktmässig karaktär: den effektiva efterfrågan vad gäller genuina effektstudier är mycket liten eller rent av negativ.

Även om alltså de två delarna - planeringsavsnitten och ex-post-resonemangen - är nära relaterade till varandra på så sätt att effektundersökningarnas möjligheter att komma tillrätta med vissa av planeringstänkandets problem provas har de också var och en sin egen betydelse och fungerar i egna sammanhang. Planeringsstudierna rör sig här på en mycket grundläggande nivå där de sofistikerade som utvecklats inom t.ex. besluts- och organisations-teori lämnas utanför. Det jag tänker på är olika typer av specifikationer av beslutssituationer och -sammanhang. Men det betyder inte att mina analyser är irrelevanta för dessa genrer eller för andra slags analyser som utan att själva inordna sig under planeringsrubriken pretenderar på att leverera beslutsunderlag på rationalistisk grund: systemanalys, cost-benefitanalys, olika varianter av praxologi etc. De problem jag behandlar är således inte de problem som dessa genrer själva ställer sig utan istället problem som de har. Det är naturligtvis ett trivialt konstaterande att varje diskurs har sina utklarade och vanligen också omedvetna premisser. De förutsättningar jag blottlägger är emellertid inte triviala. De har direkt relevans för möjligheterna att ge verklighetsförankrade beslutsrekommendationer. Med verklighetsförankring avser jag här analysens förmåga att uttrycka något välgrundat om relationen mellan (olika) beslut och den framtida situationen på det område beslutet avser. Det finns också en annan slags verklighetsförankring som har att göra med vad beslutsfattare är beredda att överväga. Som bekant fyller vetenskaplig och annan rådgivning -

oavsett om detta är avsikten eller ej - ofta en funktion som lungnande medel eller legitimerande bekräftelse visavi en redan utstakad beslutsgång. Det är klart att den typ av analys som jag förordar tenderar att undergräva detta slags "verklighetsförankring".

Min framställning och analys av planeringstänkandet kan beskrivas som en epistemologisk rekonstruktion. Jag undersöker detta tänkande - och därmed också försöken att tillämpa detta - i vad gäller dess kunskaps- och begreppsmässiga förutsättningar. Avsikten är både kritisk och rekonstruktiv. Jag menar mig ingalunda vederlägga de teorier som behandlar problem på en annan nivå (som t.ex. organisations- och beslutsteori) utan bara att ha visat på några av de förutsättningar som dessa som regel har när kunskaper skall omsättas i praktiska rekommendationer eller handling. Man kan säga att alla de problem som innehålls i mina planeringsteoretiska renodlingar (t.ex. i form av relationen ett subjekt - objekt) också finns i beslutsteorin (t.ex. i relationen subjekt - subjekt) där ytterligare komplikationer - de som denna behandlar - tillstöter.

Den epistemologiska rekonstruktionen innehåller också en idé- eller bättningsdimension: en begreppshistorisk dimension som kan utvecklas mycket längre än vad jag haft möjlighet till här. Genom att ett begrepp förutsätter andra begrepp kan begreppsanalys under vissa omständigheter ge möjlighet att rekonstruera vilken typ av begreppsram eller tänkesätt som måste vara för handen för att begreppet ifråga skall vara möjligt. Ett begrepp måste också på något sätt ge uttryck för erfarenheter som alltså också måste vara möjliga. Ännu mera spännande blir detta resonemang om det skulle kunna visas att vissa samhälleliga erfarenheter "framtvingar" vissa typer av begrepp eller tänkesätt. Jag antyder att så skulle kunna vara fallet genom resonemang om planeringstänkandets oundviklighet (i vår västerländska kultur). Något annat än en mycket allmänt hållen resonemangsram för diskussionen om planeringstänkandet är detta dock inte. Problematiken vetter åt socialantropologi, filosofi, språkvetenskap och (real)begreppshistoria.

Det rekonstruktiva arbetets andra moment syftar till att - om möjligt - lämna det rationalistiska begreppsfängelset genom att undersöka vad som faktiskt blir resultatet av utförd planering under partiell (empiriskt villkorlig) acceptans av rationalism, utopism och voluntarism. Därmed kommer jag alltså över till denna studies andra tema. De planeringsstudier som här redovisas har påvisat en rad märkvärdigheter inom gängse planeringstänkande och bidragit till förståelsen av planering både som samhälleligt fenomen och som en typ av projekt där vetenskapen kan och bör medverka.

Resonemang om och metoder att undersöka kausalitet har relevans inte bara i förhållande till effektstudier av planering och reformer. De har i högsta grad en allmän samhällsvetenskaplig giltighet och jag gör ett engagerat ställningstagande för nödvändigheten av kausalambitioner inom dessa kunskapsfält. Något annat leder, enligt min uppfattning, till förfall. Att den kausala frågan kommit att så tydligt framstå i sin betydenhet har direkt med effektproblematiken att göra. Kausalitet vs. korrelation är just det som gör skillnaden mellan en planerings effekter och det som uppträder oberoende av planeringen.

De stora problemen inom kausalteori och -undersökning har föranlett många olika motstrategier, bl.a. en probabilistisk relativisering som svar på det faktum att det universella sammanfall av händelser som strikt kausalitet i empiristisk teori förutsätter sällan inträffar i verkligheten. Men detta ändrar ingenting för mitt resonemang. Såväl för den strikta som den probabilistiska kausalvarianten kan en klar principiell gränsdragning gentemot korrelation göras. Ty rör det sig om kausalitet beror det strikta eller blott slumpmässigt varierande utfallet på den förklarande omständigheten³.

Inom samhällsvetenskaperna, men inte bara där, har kausalambitionerna ofta övergivits pga. - ibland förment olösbara - problem med gängse undersökningsmetoder. Vissa varianter av förstående och inlevande studier, fallstudier, systemteori och rent deskriptiva program kan anföras som exempel. Men att uppge kausaliteten är ingenting annat än att avstå från strävan att förklara världen dvs. att offra vetenskapligheten. Men det betyder inte att gängse undersökningsmetoder måste accepteras. Är de olämpliga måste nya utvecklas och en lovande riktning för ett sådant arbete anvisas i denna studie.

³En annan sak är att jag håller dylika relativiseringar inom en empiristisk ram som mindre lovande än de realistiska alternativen.

INLEDNING

Planeringskunskap har - skulle jag så här inledningsvis vilja hävda - två sidor. Den har en sida som vänder sig mot frågor av typen: vad är planering, vilket slags kunskapsobjekt är det som sökes om samhällsplanering är nyfikenhetsföremålet, osv? Den andra sidan som är en insida ställer frågor om vilken typ av kunskap det är som bör sökas om det råkar vara samhällsplanering som skall bedrivas.

Det är inte någon självklarhet vad det är för kunskapsobjekt man vänder sig mot om (samhälls)planering skall undersökas. Det finns, menar jag, en uppsättning sätt att betrakta världen, en uppsättning perspektiv som på något sätt kan avgränsas som planeringstänkande. Anlägges något av dessa betraktelsesätt innebär detta att mänskliga aktiviteter och samhällsförhållanden uppfattas på ett särskilt sätt. Det betyder att kunskap kan sökas om detta tänkandes egenskaper och vilka konsekvenser det får då det tillämpas på olika typer av verkligheter och frågeställningar. Vi kan också välja - vilket är insidan - att ställa oss inne i något av dessa perspektiv, att som premiss acceptera (delar av) planeringstänkandet, att ta planeringen på orden och undersöka vilka kunskapsbehov denna reser och i övrigt, inifrån, pröva detta tänkande.

Denna uppdelning kan förefalla enkel och behändig. Den stämmer också rätt väl överens med den för ett antal år sedan välkända distinktionen mellan forskning om och forskning för planering. Gränsdragningen kritiserades, med all rätt, för att vara naiv⁴. En av de viktigaste invändningarna, som i första hand inte gäller möjligheten att dra en gräns utan frågan om vilken typ av interdependens som råder mellan kunskapsproduktion inom de två domänerna, gäller föreställningen att en kunskap för planering skulle vara möjlig att framställa utan att frågan om planering, dvs. om vad planering är för en företeelse alls berörs. De två kunskapsområdena är intimt förknippade med varandra. Den typ av kunskap som produceras för att användas i planering berättar en hel del om hur planering uppfattas, dvs. rymmer - underförstått eller uttalat - ställningstagande till frågan om vad planering är för slags aktivitet. Omvänt innebär ståndpunkter i frågan om vad planering är att en viss typ av kunskap och inte en annan är erforderlig om det är forskning för planering som skall bedrivas.

Invändningarna mot distinktionen mellan för- och om-forskning hotar naturligtvis den uppdelning jag själv gjort ovan. Låt mig bara säga att mina resonemang kommer att mynna ut i förslag till studier av ett slag som i hög grad är av betydelse för båda sidorna av planeringskunskapen. Låt mig vidare säga att flera av de betraktelseperspektiv som hör planeringstänkandet till är orimliga. De leder snabbt fram till paradoxer och blir därför obrukbara som verktyg för att nå kunskaper om samhällsverkligheten. Men det finns åtminstone ett mera sofistikerat perspektiv som lång väg undviker paradoxerna. Det är egentligen bara under denna förutsättning som forskning för planering blir legitim ur vetenskaplig synvinkel. Är samtliga planeringsperspektiv orimliga ur en samhällsvetenskaplig synvinkel blir en samhällsvetenskaplig kunskapsproduktion

⁴För referenser till för/omdiskussionen samt kritik av denna se Faludi (1973b), Bailey (1975), Statens råd för byggnadsforskning (1971) och Gullberg (1976, 1978d)

med syfte att tillgodose planeringens behov suspekt. Men givet (att) ett rimligt perspektiv på planering (finns) kan frågan ställas: vilken typ av kunskaper är det som en planering erfordrar för att vara möjlig?

Ett arbete kan givetvis beskrivas på många olika sätt. Jag väljer här att kort peka på några av de principiellt sett mera intressanta frågeställningar jag kommit i kontakt med. Utgångspunkten för arbetet har, som redan förordet antytt, varit vad jag vill beteckna som den (ev. förment) medvetet dirigerade sociala förändringens problematik. Eller - som Lundquist formulerat "hela planeringsproblemet", fast på en annan nivå - "med vilka handlingar kan man i en viss situation uppnå en viss grad av kontroll?" (Lundquist 1976a:137).

Denna utgångspunkt, men också situationen inom planeringstänkandets olika domäner, har tvingat mig att fundera över de samhällsvetenskapliga objektens natur. Det synes mig som att hänsyn utöver dem som gäller inom det naturvetenskapliga fältet måste tas vid begrepps- och teoribildning när samhällsvetenskapliga förhållanden är studieobjektet. Gemensamt för de båda fälten bör vara en viss kritisk distans till common-senseformuleringar och i förhållande till dessa en strävan att formulera begreppen på ett sådant sätt att kausalförklaringar främjas. I samhällsvetenskapen är ifrågavarande common-sensebegrepp en viktig, och dessutom inte en avskiljbar, del av studiefältet. Den eller de allmänna uppfattningar som finns om ett - om än aldrig så diffust - fenomen, t.ex. samhällsplanering, ingår som en potentiell del av förklaringarna till fenomenets existens och funktionssätt. Föreställningarna om ett samhällsfenomen kan inte utan vidare opereras bort ur bestämningen av fenomenet som sådant (därmed inte sagt att ett samhällsvetenskapligt fenomen inte skulle vara någonting annat än våra föreställningar om detta). Därför är det inte alltid rimligt att överge mångtydigheter eller otydligheter i begreppsbildningen till förmån för socialt insignifikanta men mera exakta begrepp. Inom samhällsvetenskapen ställs alltså speciella krav på sättet att skapa studieobjekt. Det är varken rimligt att utgå från att den samhällliga världen själv möter oss i en fruktbar skepnad eller att bortse från hur dessa skepnader tar sig ut.

Att arbeta ut samhällsplanering som ett objekt för vetenskapligt studium har varit en viktig del av min uppgift (Gullberg 1982b). Det har gällt att bevara den mångtydighet som tycks vara en så avgörande egenskap för alla diskussioner och dispyter om planering och samtidigt utveckla en stringens som gör det möjligt att bearbeta frågor om och i planering med vetenskapens verktyg. Planeringsforskningen befinner sig i det intellektuellt sett amorfa gränslandet mellan vetenskap och politik/administration, där verksamheterna, under trycket av motstridiga krav, tenderar att varken tjäna det ena (sannings-) eller det andra (makt)intresset särskilt väl. För att kunna ge kunskapsfältet samhällsplanering en både (vetenskapligt) fruktbar och (resursmässigt) möjlig bestämning har jag sökt formuleringar som kan tillgodose båda typerna av krav (Gullberg 1978a). Det gäller att identifiera de typer av problem som uppkommer i planeringen och ta dem på allvar, inte genom att stanna vid politikens eller administrationens definitioner (det är utredningsväsendets sak) utan istället tolka och formulera dessa på ett vetenskapligt relevant sätt. Det visar sig att denna transformerings å ena sidan leder till oerhört betydelsefulla, men samtidigt svårbemästrade vetenskapliga problem. Om dessa problem

kan ges en tillfredsställande behandling innebär det å andra sidan att planeringsforskningen kan ge kunskaper av stor relevans för varje diskussion om reformering/dereformering.

De svåra problemen gäller kausalitet i samhällsvetenskapen; hur är det möjligt att skilja orsakssamband från tillfälliga men regelbundna sammanträffanden i en värld (den samhälleliga) där alla ting och processer är så sammanvävda, där några preparat knappast kan framställas för närmare analys utan att studieobjektet förstörs? Denna fråga blir verkligt akut när det gäller att avgöra vilken betydelse eller effekt genomförd planering och företagna reformer haft. Vad beror av reformprogrammet och vad är resultatet av resten av världens gång? Detta kan vi kalla ex-postfrågan.

Den andra frågan gäller möjligheterna att alls göra förutsägelser om samhället och i synnerhet i sådana sammanhang där aktörer antas kunna välja mellan alternativ. Detta kan benämnas ex-antefrågan.

Min största uppmärksamhet riktar jag mot ex-postfrågan eftersom den både är enklare och en förutsättning för ex-anteproblematiseringens rimliga behandling, men också därför att mycken planeringsansträngning förspillts på ett vettlöst sysslande med modellkonstruktioner över tänkta, ofta osannolika, framtider och detta helt utan intresse för färdvägen. "Först ex-post, sedan ex-ante" skulle min devis kunna skrivas. Ytterligare ett argument för betoningen av ex-postfrågan är den bristfälliga förståelsen för dess metodologiska karaktär som demonstrerats i undersökning efter undersökning.

Avslutningsvis kommer jag att peka på att planeringskunskapens båda sidor förenas i intresset för undersökningar av hur förd politik utfallit (ex-postfrågan). Jag granskar den forskningsgenre som syftar till att besvara frågor om vad en viss planering, en viss reform gjorde för skillnad⁵. Jag formulerar också en strategi för förbättring av utvärdering, en strategi som - om lyckosam - skall skänka elastisk styrka åt samhällsvetenskapens Akilleshäls: kausalitetsfrågan.

⁵ Detta gör jag också och mera utförligt i Gullberg (1980).

PLANERING: ALLT ELLER INTET - OM ETT SVÅRFÅNGAT KUNSKAPSOBJEKT

Den provocativa frågan: "If Planning is Everything, Maybe it's Nothing" besvaras jakande av Wildavsky (1973). Han ger genom en rad slående formuleringar ett massivt intryck av att planering närmast är att jämföra med religiositet, att planeringstron är den moderna tidens religion. Det är tro - inte vetande som är (var) källan till planeringsföreställningarnas popularitet. På ett plan har jag inget att invända mot Wildavskys karakteristik. Argumentation för och emot samhällsplanering sker mycket sällan med utgångspunkt från verklighetsbeskrivningar, från empiriska undersökningar om vad den verksamhet som ger sig ut för att vara planering egentligen är och vad den har åstadkommit.

Men utgår vi från dessa verksamheters egna pretentioner, undersöker dem i ljuset av vad tidigare planering lyckats åstadkomma och bedömer pågående och framtida planering med hjälp av erfarenheter från genomförd d:o, samhällsvetenskaplig teori, metodologiska resonemang och allmän sund skepsis kan faktiskt både de som åkallar och de som avskyr planeringen få sina trosföreställningar prövade. Och även om, som Wildavsky förefaller vilja hävda, planering ingenting annat är än rationalistiskt önsketänkande, så måste ju förekomsten av detta tänkande, särskilt om det är så grundmurat som han uppfattar det, ha mycket stor betydelse för människors handlande, sätt att uppfatta världen och därigenom också för hur denna värld tar sig ut. Wildavskys iakttagelse är riktig men han betraktar världen bara med det ena ögat. Allt är, eller kan ses som, planering. Men därför är inte planering ett ingenting.

För läsare som ställer sig frågande inför min halva acceptans av Wildavskys tes kan jag erbjuda följande lilla katalog över bestämmningar av vad planering är:

Planning/Planung = P

P promotes human growth (Faludi 1973a:9).

P is like pregnancy, you can't have just little (Ashworth efter Faludi 1973a:208).

P ist der grosse Zug unser Zeit (Kaiser efter Lenk 1972:63).

P ist der Schlüsselbegriff unser Zukunft (Kaiser efter Lenk 1972:63).

P ist der Versuch Vernunft und Vorausschau Zur Ordnung menschlicher Angelegenheiten anzuwenden (Elliot efter Lenk 1972:80).

P ist zweckvoll zu handeln (Kummar efter Lenk 1972:80).

P is the best way of producing results (Faludi 1973a:5).

P ist Rationalisierung der Politik (Ellwein 1968:51).

P ist die Realisation des menschlichen Gattungswesen als "freie, bewusste Tätigkeit" (Greven 1975:310).

P is the attempted intervention of reason in history (Friedmann 1973a:369).

Like Heaven, everybody talking about P isn't going there (Grauham 1976:24).

P is monitoring the monitoring of /ones/ performance (Bhaskar 1978:239)

Det kanske inte är så förvånande att det för en del år sedan, när planering ännu var *comme il faut* i akademiska karriärsammanhang (jag tänker då framför allt på förhållandena utanför landets gränser), uppstod ett mycket frekvent, närmast ikonografiskt sätt att inleda arbeten om planering. Efter lustiga, ibland raljanta

vändningar om mångfalden och begreppsförvirringen inom området bidrog författaren till kaos och mångfald med en egen definition, vanligen utan en riktig reflexion om anledningen till svårigheterna.

Nu är det ingen sällsynthet att samhällsvetenskapliga begrepp, många gånger t.o.m. centrala sådana, är mångtydiga, diffusa och värdeladdade. Detta ligger så att säga i sakens natur. Om samhällsförhållanden har vi alla uppfattningar och en viktig del av dessa förhållandens egenskaper är just hur de tolkas och uppfattas av samhällets medlemmar. Att termer återkommer med stor en- vishet, att de trots - eller kanske just på grund av - oklarheter förmår fånga känslorna och engagera till både politiska och vetenskapliga kontroverser är ett indicium på att de är centrala. Dvs. att de förmår fånga (minst) ett problem som upplevs, och eventuellt också är, betydelsefullt. När det gäller byråkratibegreppet har Abrahamsson (1975) resonerat enligt detta mönster. Se också kommentarerna i Gullberg (1978e).

Att planering verkligen är ett mångtydigt och flerdimensionellt begrepp framgår med all önskvärd tydlighet av t.ex. teorigenomgångar som Lundquist (1976a), Gullberg (1978a,c,f), Lau (1975) och Alexander (1981); bibliografier som Vente och Seul (1970) och Buse och von Dewitz (1974) samt av stridsskrifter som World social economic planning (u.å.), MacKenzie (1937), von Hayek (1944) och Graham (1976).

Intresset för vad planering eller samhällsplanering är förskjuts i denna situation till frågor som gäller hur man kan tänka planering, vad det speciella är som gör planeringstankar så mångtydiga, svårgripbara, kontroversiella och återkommande. I språket, i tankeformen finns ledtrådar till förklaringar och till fördjupning av den kunskapsteoretiskt naivt formulerade frågan: "Vad är planering?" Det är fördjupningar som tar hänsyn till att planering inte existerar oberoende av vad vi, genom våra föreställningar och handlingar, gör den till, samtidigt som vi inte har friheten att göra den till vad som helst.

I det följande gör jag först ett resonerade bestämningsförsök. Därefter ger jag en idénhistorisk antydning och för frågan om tankeformens genes på tal. Så följer några påpekanden om kunskaps sociologiska transformationer - hur planeringstänkandets konjunkturförlopp kan förstås - och en avslutning om begränsningarna hos begreppshistoriska undersökningar och gränserna för den rationalistiska analysen.

Planeringstänkandet, ett bestämningsförsök

Vissa termer fungerar som "semantiska magneter" (Lundquist 1976a). Tänkande och diskussioner om problem på den offentliga dagordningen uttrycks ofta med hjälp av sådana termer⁶. Det förefaller som om det skulle behöva föreligga (eller utvecklas) ett associationsmönster runt omkring de termer som blir till semantiska magneter och att detta mönster är så diffust och mångfasetterat att motstridiga och ojämförbara uppfattningar och handlingsstrategier kan uttryckas med dess hjälp. Genom att använda sådana "seman-

⁶ Genom dessa termer förbinds ofta dagordningens problem med mera fundamentala ideologiska mönster.

tiska magneter" lyckas det ofta att överföra en del av "magnetens" good-will (eller bad-will) till det egna resonemanget⁷. "Planering" är ett exempel på en sådan "semantisk magnet". Detta betyder att det är (var) opportunt att förorda mera planering, en verklig planering, en bättre planering, etc. Sådana förslag har (hade) goda förutsättningar att leda till verbal enighet⁸.

Helt entydig är emellertid inte denna bild. Ty "planering" har också tjänat som "semantisk magnet med bortstötande laddning" i det att likhetstecken mellan planering och socialism, kommunism och ofrihet inpräntats som ett avskräckande medel i försvaret av det "fria marknadssamhället"⁹.

Även om man alltså inte kan hävda att "planering" har en entydigt positiv laddning som t.ex. "demokrati" är det dock riktigt att beteckna termen som en "semantisk magnet" om än med varierande värdeladdning. Denna situation innebär naturligtvis stora bekymmer för var och en som söker formulera en precis och representativ definition av "planering" eller ange planeringstänkandets innehåll. Talrika exempel på sådana definitions- och begreppsgrupperingsförsök kan anföras¹⁰. Jag skall försöka undvika att bidra med ännu en stipulativ definition, samtidigt som det dock för resonemangets skull är nödvändigt med vissa avgränsningar.

Mitt bestämningsförsök tar sin utgångspunkt i det förhållandet att planeringstänkandet innesluter ett brett spektrum av fasetter. Detta är så att säga poängen med semantiska magneter¹¹. Men på samma gång som planeringstänkandet uppenbarligen kan härbärgera tankegods av högst varierande slag förefaller det finnas några beståndsdelar eller förutsättningar som är gemensamma för hart när alla dessa resonemang. Det är dessa gemensamheter, vilka återfinns på ett mycket abstrakt och generellt plan, som utgör

⁷ Att detta är ett fenomen som för t.ex. "planeringens" del inte bara gäller politiska och ideologiska debattsammanhang utan i väl så hög grad den vetenskapliga diskussionen visar exemplet BRD på ett tydligt sätt. Om bakgrunden till den s.k. boomen i planeringsforskningen se t.ex. Blanke, Jürgens och Kastendiek (1975).

⁸ Detta är något som bl.a. Wildavsky (1973) konstaterar.

⁹ Se t.ex. Hayek (1944), Miese (1972) och Popper (1957). Jfr. också den s.k. planhushållningsdebatten i Sverige i slutet på 40-talet och "planeringsfobin" i BRD 1948-66.

¹⁰ Som det kanske mest intressanta skall jag uppehålla mig vid Lundquist (1976a).

¹¹ Det tycks t.o.m. förhålla sig så att planeringstänkandet förlorar mycket av sin signifikans om det tvingas in i nominalistiska begreppsbestämningar. Jfr. Neusüss (1968:76ff) behandling av utopibegreppet "Die Utopie ist positivistisch ungreifbar im 'breiten politischen Strom', gewiss; aber sie wird nicht erst in ihn hineingeworfen, sondern fand in ihm seit eh und je ihr Element. Wird sie aus ihm herausgefischt, so mag sie greifbar werden, aber 'begriffen' wird dabei bloss eine leere Hülse der utopischen Intention" (a.a.:80).

grundvalen för den positiva värderingen av "planering"¹². Friedmann och Hudson betraktar planering som en aktivitet som huvudsakligen ägnar sig åt "the linkage between knowledge and organized action" (Friedmann och Hudson 1974:2). Sådana tvåställiga relationsuttryck är vanliga som bestämningar av planering. Det gäller inte alltid kunskap och handling utan planering uppfattas också som förbindelselänken mellan subjekt och objekt, mellan tanke och handling eller mellan är och bör. Det finns visserligen, som Lenk (1972:75) påpekar, försök att utforma enställiga planeringsdefinitioner. Som exempel kan nämnas bestämningar av planering som ett visst sätt att förbereda beslut, ett visst sätt att fatta beslut, ja som ett systematiskt sätt att tänka i förväg (Lundquist 1976a:130f).

Intresset för detta förhållningssätt hos ett subjekt (att tänka i förväg, att förbereda och fatta beslut på ett visst sätt) det må sedan vara empiriskt - t.ex. frekvens och spridning av detta iförvägtänkande - eller normativt - t.ex. förordandet att beslut förberedes på ett speciellt sätt - förefaller dock alltid vara förbundet med en föreställning om att denna metod leder till bättre beslut eller bättre handlingar¹³. Det är visserligen möjligt att hävda att planering som beslutsförberedelse hjälper subjektet till internt konsistenta beslut och att planering i denna enställiga definition så att säga bara har att göra med subjektets relation till sig självt, till sina egna föreställningar. Även om det kan vara estetiskt tilltalande med konsistent uppbyggda målhierarkier menar jag att olika ståndpunkter om beslutsförberedande och -tekniker implicerar uppfattningar om subjektets relationer till det objekt beslutet gäller, egalt om man räknar beslut och genomförande som en del av planeringen eller ger dem andra namn. I vårt fall blir de intressanta först om en sådan relation finns med, underförstådd eller öppet diskuterad. Jag tror rent av att de enställiga bestämningsförsöken har kommit till stånd just därför att relationen mellan sättet att tänka och sättet att handla har uppfattats som självklar: ju bättre, noggrannare, rationellare etc. en handling övervägs i förhand desto bättre blir resultatet.

Som ett grundelement i planeringstänkandet betraktar jag, med utgångspunkt från ovanstående, föreställningen om passagen från en art av entitet till en annan, som överskridandet av gränsen mellan två väsensskilda världar. Detta låter metafysiskt och är det också. Subjektet skrider över sina gränser och griper in i den objektiva världen, kunskapen och tänkandet leder fram till handling, det som är förvandlas till det som borde vara. Så ser de grunddrag ut som man kan identifiera i så gott som allt planeringstänkande.

¹²Planeringsmotståndarna tycks inte invända mot denna princip men menar att den av planeringstillskyndarna ges en felaktig lokalisering i samhället.

¹³I dessa banor tycks t.ex. Lundquist (1976a:135) resonera när han antar att (även om det inte rör sig om någon enställig definition) rationalitet och koordination är förutsättningar för kontroll över omgivningen. Lundquist låter det dock bli till en empirisk fråga, något som inte gäller Faludi (1973a:5) som ser planering som det bästa sättet att åstadkomma resultat.

Från Lundquist (1976a) som gjort en av de bästa genomgångarna och struktureringarna av olika planeringsbegrepp¹⁴ hämtar jag konstaterandet att de flesta planeringsdefinitioner tar fasta på vad han med Gabriel Almond kallar stil till skillnad från funktion och struktur. Med funktion menas de objektiva, systemfundamentala konsekvenserna av mänskligt handlande, struktur syftar på det mönster som dessa handlingar kan betraktas som (t.ex. en organisation) medan stil avser det sätt på vilket handlingar utförs.

Det kan förefalla som om det skulle råda ett motsatsförhållande mellan det tidigare nämnda elementet i planeringstänkandet: övergången från subjekt till objekt, och en koncentration till på vilket sätt subjektet förbereder sina beslut, utför sina handlingar. Detta förmodande är på sätt och vis riktigt. Inriktningen på stilaspekten hos subjektets handlingar och handlingsförberedelser kan inte motiveras utifrån ett intresse för relationen mellan subjektets handlingar och den objektiva världens gång. Eller rättare sagt, den kan bara försvaras under speciella antaganden. Det är inte så att planeringstänkandet tar sin utgångspunkt i det problematiska i subjekt - objektrelationen¹⁵. Utgångspunkten är istället det planerande/handlande subjektets dådkraft. Som ett bland otaliga exempel kan Davidoffs och Reiners betraktelsesätt nämnas: "We would prefer to see planning operate under the assumption that all things are possible, given the willingness to meet their costs". (Davidoff och Reiner 1973). Det finns alltså inga principiella begränsningar för vad planeringen kan åstadkomma. Därmed blir stilaspektens dominans förklarlig, ty om förverkligandet av de goda idéerna och besluten inte ses som något problem ter det sig helt foljdriktigt att inrikta ansträngningarna på att förbättra och förfina stilen, sättet att komma fram till idéer och verkställa beslut. Därmed är det också möjligt att begripa det säregna förhållandet att planeringstänkare försöker utarbeta normativa teorier (om hur planering bör gå till) innan de befattar sig med frågan om hur planering faktiskt sker - dvs. det som i litteraturen omnämns som positiv teori om planering, t.ex. hos Faludi (1973a,b).

Som ett andra grundelement i planeringstänkandet ser jag, i enlighet med redovisningen ovan, inriktningen på den ena sidan i dikotomin, ett intresse för subjektet, hur det skall förhålla sig för att komma fram till goda idéer och beslut, dvs. en normativt föreskrivande inriktning. Ett motsvarande ointresse för vad planeringen leder fram till, dvs. vilka funktioner den fyller och vilka resultat den når är för handen.

Även om planeringstänkandet, som jag ovan hävdade, inte ägnar särskilt stort intresse åt vad planeringen verkligen leder fram till kan det inte beskyllas för att sakna plats för vad planeringen borde resultera i. Detta skall inte förstås som att planeringstänkandet som sådant implicerar ett visst innehåll hos resultatet, utan som ett speciellt sätt att förhålla sig till det tänkta resul-

¹⁴ Syftet med och resultatet av Lundquists projekt: att med utgångspunkt från en rad definitioner konstruera ett planeringsbegrepp kommenterar jag nedan. Det förhållandet att Lundquist diskuterar politisk planering är inte till nackdel för mitt syfte, eftersom bestämningen "politisk" tillfogas i efterhand.

¹⁵ Att detta problem sedan gör sig tydligt påmint i planeringstänkandet är en annan sak.

tatet. Detta kan vi kalla målaspekten i planeringstänkandet. Subjektet utvecklar föreställningar om hur objektet bör förändras eller ta sig ut. Det är på detta vis - som ett framtida resultat av det planerande subjektets ingripande - som planeringstänkandet intresserar sig för den objektiva sidan i subjekt - objekt-dikotomin. Ett sätt som kan betecknas som tekniskt-utopiskt, eftersom det skisserar ett framtida önskvärt tillstånd utan att vägen dit grundas i de möjligheter som för handen (jfr. Schmidt 1973). Detta utgör ett tredje grunddrag i planeringstänkandet.

Övergången från subjektets föreställningsvärld till den objektiva världen som det så lättvindigt förutsätter är emellertid ett problem som planeringstänkandet konfronteras med allra senast när det försöker inbegripa praktiska planeringsförsök i sina reflexioner. Reaktionerna på detta problem kan ta sig olika former. En strategi innebär att subjektets suveränitet modellmässigt inskränks genom att återverkande relationer från omgivningen eller den objektiva världen införes i resonemanget eller helt enkelt förutsättes. Detta leder fram till föreställningar som rullande planering, flexibel planering, strategisk planering etc. Dessa modifieringsförsök sträcker sig ända dithän att subjektet i stort sett blir till en reaktion på omgivningen, som t.ex. hos den tidige Lindblom (1973).

Enligt en annan hållning argumenteras helt rimligt, att en teori om planering fordrar en teori om det samhälle i vilket planeringen sker (Tennbruck 1972, Lundquist 1976b). Med teori bör man då mena något som går utöver den tidigare nämnda strategitypens angivande av att det finns återverkande relationer i riktning från objekt till subjekt. Försöken att utveckla samhällsteorier i anslutning till planeringsteoretiska ansatser uppvisar intressanta gemensamma drag. Följande tre planeringsteoretiker får tjäna som exempel: Mannheim, Etzioni och Faludi. Alla dessa tre förefaller vankelmodiga i sin hållning till den sociala verklighet de beskådar. För dem alla blir planering till ett medel att realisera ett bättre samhälle. Detta bättre samhälle är just ett sådant samhälle som låter sig (demokratiskt) planeras. Bristerna med det nuvarande samhället består bl.a. i begränsningarna härvidlag. Genom visionen av det nya demokratiskt planerade samhället som skall uppnås med hjälp av en planering som (ännu) inte är (riktigt) möjlig förefaller det som de skjuter det förhandenvarande samhället åt sidan och speciellt frågan om på vilket sätt de planeringshämmande momenten skall kunna övervinnas¹⁶. Eller också löses transformationsfrågan med hjälp av ett evolutionsschema: utvecklingen går - hur vi än bär oss åt - mot ökad planering eller planerbarhet.

Ett fjärde grundelement i planeringstänkandet kan därför anges som samhällets frånvaro eller närvaro blott i form av en framtidsmodell.

¹⁶ Detta kan betraktas som en tillämpning av planeringstänkandet på samhällsnivå, där egenskaperna hos objektet (samhället) skjuts i bakgrunden till förmån för det önskade sluttillståndet, dvs. målet: "den planerade demokratin", - "det aktiva samhället" eller "det planerande samhället" för respektive Mannheim (1940), Etzioni (1968) respektive Faludi (1973a).

För att sammanfatta: planeringstänkandet låter sig karakteriseras i fyra huvuddrag som alla anknyter till ett "aktivt" perspektiv: subjektets kontroll över sina handlingar och möjligheter att påverka "omgivningen".

1. En gränsdragning och ett överskridande mellan kategorier som subjekt - objekt, tanke - handling, kunskap - handling, är - bör, etc. förutsättes.

2. Det är den subjektiva sidan som står i centrum för planerings-tänkandets preskriptiva intresse, hur subjektet genom rationella(re) dispositioner bör förändras. Subjektets inflytande på objektet ses inte som något problem och intresset för hur objektet faktiskt, empiriskt påverkas är minimalt.

3. Planeringstänkandet har istället plats för objektet så som subjektet föreställer sig att det borde vara.

4. Eftersom varje tillämpning av planeringstänkandet leder till problem med relationen subjekt - objekt provoceras en relativisering fram. Två varianter på detta tema kan iakttagas:

a) antingen införs en återkoppling mellan objekt och subjekt eller antas relationen subjekt till objekt bara gälla under vissa villkor, t.ex. under en begränsad tid varefter subjektet måste revidera planeringen.

b) försök att utveckla en teori om det samhälle i vilket subjektet övar inflytande på objektet. De försök som gjorts i denna riktning har emellertid mera kommit att handla om det framtida samhälle där en (demokratisk) planering vore möjlig än det förhandenvarande som man har att påverka genom planering.

Samhället är frånvarande (a), eller tekniskt/utopiskt närvarande (b).

Dessa fyra grundelement är att betrakta som rekonstruktioner på basen av ett omfattande material av planeringsteorier, planeringsdokument, planeringsdiskussioner osv. långt utöver vad som redovisas här eller i Gullberg (1978c, 1981a). De är empiriskt grundade men utgör inga empiriska generaliseringar rätt och slätt utan försöker fånga något av de tankemässiga strukturer som ligger bakom eller under planeringstänkandets dispariteter. På den vägen vill jag gå ytterligare ett steg. För att tänka planering förutsättes (åtminstone) följande tre föreställningar, de må vara artikulerade eller underförstådda:

1. Distinktionen mellan subjekt och objekt förutsättes. Det är inte möjligt att tänka planering utan att både föreställa sig ett subjekt som planerar och ett objekt som är föremål för denna aktivitet. Låt oss kalla detta det rationella tänkandet.

2. Att tänka planering förutsätter det möjligt att föreställa sig det annorlunda. Ex-ante innebär det möjligheten att tänka: framtiden kan komma att bli annorlunda med en viss planering än vad den kommer att bli denna förutan. Ex-post betyder det möjligheten att tänka: en värld förutan planering som faktiskt skett kunde tagit sig annorlunda ut än vad den nu gör. Och vidare: med en tänkt, men aldrig förverkligad planering kunde världen ha mött oss i en annorlunda skepnad än vad den faktiskt gör. Låt oss kalla detta nödvändiga annorlundaresonerande för utopiskt tänkande.

3. De vägval varom planeringstänkandet gör sig föreställningar - de må vara proklamerade på gator och torg eller okända för tänkaren själv, undångömda i en abstrakt teoristruktur - tolkas inte som slumpens spel eller de obändiga naturkrafternas diktat. Valet uppfattas som träffat av människor. Planeringstänkandet förutsätter att människors tänkande och handlande spelar roll för världens gång. Låt oss kalla denna förutsättning för det voluntaristiska tänkandet.

Dessa tre ismer: rationalismen, utopismen och voluntarismen är väl kända från idéhistorien. De kan uppfattas som tendenser inom olika tankesystem och epoker, men de tycks alla, om de drivs långt slå om i sin motsats. Detta sammanhänger sannolikt med att de redan på ett begreppsmässigt plan, redan för att vara möjliga att tänka, förutsätter sin motsats. Rationalismens allt hårdare gränsdragning mellan subjekt och objekt bäddar för ett överskridande, ofta av religiös eller mytisk art¹⁷. Byggandet av utopier blir, ju längre bygget drivs, beroende av material från det existerande samhället (Neusüss 1968). När tron på människans suveränitet över världen och över sig själv drivs till sin spets blir det ingen determinerande kraft kvar som den mänskliga viljan kan kämpa emot och verka genom. En total voluntarism är självupplösande.

Planeringstänkandet har som regel ingen reflekterad hållning till dessa, det egna tänkandets, grundvalar. Alla tre ismerna innehåller avsevärd sprängkraft när det gäller mänsklighetens försök att förstå den egna situationen i världen och är därigenom också nära, om än ej nödvändigtvis direkt, förbundna med kampen om makten i samhället. De grundelement som planeringstänkandet vilar på är inte stumma. De befinner sig i ständig rörelse. De är utsatta för permanenta spänningar. Därför är det föga förvånande att planeringstänkandet, särskilt som det inte medvetet reflekterar över sina förutsättningar, mera liknar ett sjudande hav än en välordnad verktygslåda.

Det rationalistiska tänkandet kommer jag summariskt att beröra i det följande, medan behandlingen av utopismen och voluntarismen får anstå till ett annat tillfälle. Det abstrakta tänkandet, dvs. att konstruera kategorier som släpper den omedelbara referensen till en upplevd verklighet och som därigenom kan få ett eget liv, förutsätter en distansering; en distansering där jaget, subjektet frigör sig från en arkaisk enhet med tingen, naturen och där subjektet trots bruksmässiga skillnader hos tingen förmår att i vissa avseenden betrakta dem som lika.

Denna förmåga till abstrakt tänkande, denna skillnad mellan subjekt och objekt, dvs. det som utmärker det rationella tänkandet, är inte en fråga om ett visst tankeinnehåll. Det det istället gäller är ett speciellt sätt att tänka - en tankeform. Mycket talar för att denna tankeform inte alltid existerat utan att den uppstått under mänsklighetens utveckling. Många förlägger det rationella tänkandets vagger till det antika Grekland, men frågan är om inte tankeformen utvecklats också i andra s.k. högkulturer: den indiska, den kinesiska, de s.k. tvåflodskulturerna och kanske också de indianska. Är det riktigt att det rationella tänkandet inte (bara) springer fram ur hjärnvindlingarnas fysionomi utan (också) har specifika samhäl-

¹⁷Inom planeringstänkandet kan Friedmann (1973b) anföras som ett exempel.

leliga uppkomstbetingelser blir frågan om denna tankeforms genes rimlig att ställa. Och inte nog därmed. En tankeform som en gång uppstått lever inte vidare av ingenting. Det rationella tänkandet fortlever och förändras. Frågan om de samhälleliga betingelserna för tankeformens fortbestånd (reproduktion) och förändringar (utvidgade reproduktion) kan formuleras. Riktas intresset mot planeringstänkandets konjunkturväxlingar och mångtydigheter är det reproduktions- snarare än genesfrågan om det rationella tänkandet som är den relevanta att ställa.

Genesfrågan rymmer en rad utomordentliga problem. Hur kan man överhuvud taget föreställa sig att vissa samhällsförhållanden, som innehåller vissa typer av mänskliga aktiviteter, åstadkommer inte bara ett visst tankeinnehåll utan ett nytt sätt att tänka? De försök att behandla frågan jag granskat är på det hela taget avskräckande (Müller 1977, Sohn-Rethel 1970, 1978, Borkenau 1934)¹⁸ och nöjer sig med att konstatera en överensstämmelse mellan ett visst ekonomiskt arrangemang: Penningen/myntet som betraktas som en "realabstraktion" och den rationella tankeformen (jfr. den utförliga kritiken hos Wohlrapp 1975). Vad denna metod på sin höjd förmår är att provocera till sökandet efter de mekanismer som kan ha transformerat denna abstraktion "i verkligheten" till en tankeform i huvudena, i tankesätten och i språkets struktur. Men kanske biter man sig ohjälpligt i svansen vid sådana försök. Ty vi måste fråga oss om det är möjligt att med hjälp av en vetenskaplig undersökning, dvs. en undersökning som förutsätter det rationella tänkandets subjekt/objektuppdelning, besvara frågor om just detta tänkandes tillblivelseprocess. Jag lämnar denna fråga obesvarad, men låter den vara en påminnelse om förekomsten av en kunskapens gräns, om det rationella och därmed också det vetenskapliga tänkandets falska totalitetsanspråk och - som det tycks - nödvungna avskildhet från världen.

Rationalismen eller det rationella tänkandet har av allt att döma förändrats, närmare bestämt fördjupats, i samband med avgörande samhällsförändringar. Handelns och penningväsendets uppkomst spelade förmodligen viktiga roller för dess framträdande (Müller 1977, Sohn-Rethel 1970, 1978, Lång 1976, 1982). Framväxten av en världsekonomi, ett modernt världssystem, spred de samhälleliga förutsättningarna för rationalismens utbredning (se t.ex. Wallerstein 1974). Tendenserna till byråkratisering inom snart sagt varje del av samhällslivet innebär en institutionalisering av den formella rationaliteten (Weber 1964, 1978). Den nya tiden tycks ha inneburit en starkare självkontroll hos individerna (Elias 1969). Med utvecklingen och användningen av datateknologi och ett binärt språk tränger det rationella tänkandet, avskiljandet mellan subjekt och objekt, ännu djupare in i individ och samhällskropp (Weizenbaum 1976).

Den konventionella visdomen framhåller upplysningstiden som det rationella tänkandets genombrottstid. Detta är en rimlig ståndpunkt som emellertid inte skall dölja det förhållandet att den ökade rationalismen också frambragte kraftiga motreaktioner. Den stora frågan är hur idéutveckling skall kunna relateras till samhällsförändring. På ett intuitivt plan förefaller det ganska oproblematiskt med påståenden som innebär att förändrade livsbetingelser

¹⁸ Ett annat och fascinerande uppslag har utvecklats av Jaynes (1976). Detta har jag emellertid inte haft tillfälle att penetrera i detta sammanhang.

också medför ändringar i människors medvetande. Men en närmare granskning frilägger problem. Hur är det möjligt att skilja samtidighet i samhälls- och idéutveckling från kausalitet i den ena eller andra riktningen? Foucault (1972)¹⁹ tar t.ex. programmatiskt avstånd från alla försök att analysera idéers utveckling som sprungna ur samhällsförändringar. Han menar sig kunna konstatera parallella förändringar inom en hel rad tankefält under perioden 1775 - 1825. Att påvisa och undersöka dessa transformationer är hans projekt. Att förklara dem avböjer han. Kanske är detta välbetänkt. Ty Elsters resonemang om kunskapssociologins problem har fog för sig. Han skriver: "Hvis man nøyer seg med å lete etter 'likheter' (mere høytidelig: strukkturhomologier) mellom tenking og vaeren, vil enhver stort sett finne det han søker. Et rikt filosofisk verk og en komplisert økonomisk struktur vil inneholde så mange muligheter til sammenligning eller kontraster att enhver med litt oppfinnsomhet kan dikte opp noen 'likheter'." (Elster 1977:33). Att säga något välgrundat om orsakssammanhang förutsätter givetvis ett djupare resonemang, något som inte alltid inses (se t.ex. Elsters (1977:42) kommentarer till Borkenau).

När jag hävdar att planeringstänkandet, dess ideologiska laddningar, beskriver ett konjunktorellt förlopp där västerlandets eller kapitalismens kriser och krig, men också dess aktuella ideologiska konstellationer, varit brännpunkter (Gullberg 1981a:39-62) är det fristående att försöka påskina ett orsakssamband i riktning från världens gång till tankens flykt. Närmare besett håller väl inte mitt resonemang för denna typ av slutsatser, men att relationen inte är helt arbiträr vågar jag gå i god för.

I ett system som åtminstone till vissa delar är decentraliserat är motsättningarna mellan de olika delarnas rationalitet och helhetens funktionsduglighet möjliga. I samhällen som karakteriseras som marknadssamhällen - även om andra fördelningsmekanismer också alltid spelat betydande roller i dessa - är sådana spänningar, imperfektioner eller motsättningar uppenbara. Relationen mellan del (individ, företag) och helhet har sedan lång tid varit ett uppmärksammat problem (t.ex. hos Hobbs, se Macpherson 1962).

Kraven på ökade inslag av (central) planering har varit och är en av reaktionerna på krisfenomen. Syftet är att stärka helhetens - ibland, som hos vissa socialister, en annan helhets - ställning i förhållande till de som egoistiska eller anarkistiska uppfattade delarna. Men även krav på minskad (central) planering, på ett stärkande av den decentrala beslutsnivån har gjort sig gällande som krismedicin. Det intressanta är att även planeringsmotståndarnas argument förutsätter att en fungerande planering är möjlig, att de enskilda beslutsfattarna förmår planera och handla på ett, ur deras egen synvinkel, rationellt sätt. Stridsfrågan mellan planeringsförespråkare och -motståndare kan därför formuleras som gällande - inte planering som sådan utan - på vilket sätt helhetens, samhällets rationalitet skall kunna nås. Är det genom någon form av (mera) central planering/samhällsorganisation eller genom en (mera) decentraliserad dito?

Därmed har, enligt min uppfattning, planeringstänkandets rymlighet exemplifierats. Med ovanstående rader menar jag mig också ha pekat på en signifikant grund till planeringstänkandets utveckling,

¹⁹Jfr. också Lepenies (1978) och Sheridan (1980).

nämligen att det existerar reella motsättningar i marknadssamhällen som är av den karaktären att de faller sig naturliga att tematisera med hjälp av resonemang om planering. Om detta är riktigt har vi här att göra med en av kandidaterna till förklaringen av planeringstänkandets växlingar och ihärdighet.

Planering som det rena tänkandet

Den rationalistiska komponenten innehar en framträdande plats inom planeringstänkandet. Tron på det rena mänskliga förnuftet tar sig ibland uppseendeväckande uttryck. Jag har redan nämnt det märkliga förhållandet att flera planeringsteoretiker - bland dem t.ex. Faludi (1973a,b) - finner det, inte bara möjligt utan t.o.m. rimligt att utarbeta en normativ teori om planering - dvs. en teori om hur planering bör bedrivas - innan det råder någon klarhet i frågan om hur och med vilket resultat planering faktiskt bedrivs.

Flera granskningar av försöken att bygga generella planeringsteorier har konstaterat att dessa slutar i abstarkta modellbyggen, taxonomier och klassifikationssystem som snarare tycks ha med teoretikerns egen föreställningsvärld än med någon verklighet utanför denne att göra.

Scott och Roweis (1977) formulerar en typ av kritik (se t.ex. Gullberg 1978b,d och Lau 1975) mot den konventionella planeringsteorin som varit relativt vanlig under 70-talet. De konstaterar att (urban) planering behandlas som ett abstrakt analytiskt begrepp snarare än som ett socioekonomiskt fenomen (a.a.:1098, jfr. också Gullberg 1982c:110ff). Definitionen av planering får en rent a priori eller nominalistisk karaktär (a.a.:1098). Planeringsteorins påståenden är empiriskt närsynta eller tomma (a.a.: 1098). Den konventionella planeringsteorin är normativ till sin karaktär och den är enligt detta synsätt inte så mycket sprungen ur en pågående social verklighet. Den försöker snarare att aktivt och voluntaristiskt förverkliga sig själv som en realitet (a.a.: 1099). De konstaterar att den dominerande idealistiska tolkningen av planering enkelt men felaktigt söker orsakerna till den förverkligade planeringshistorien i idéerna om planering (a.a.: 1105). Planeringsteorin är en generell problemlösningsteleologi (a.a.: 1112) och planering finner de i dessa sammanhang satt identisk med abstrakt rationalitet (a.a.:1114). Planeringsteoretikerna avvisar kritik mot teorin genom att hävda att den inte handlar så mycket om världen hur den är utan om hur den borde vara (a.a.:1116) och rationalismen slår understundom över i orientalisk mysticism eller intresse för paranormala krafter (a.a.1117).

Det intressanta med Scott och Roweis är nu inte deras kritik av planeringsteorin. Den har många utfört med likartat resultat. Det spännande är istället den replikväxling som uppstod mellan dem och en framstående förespråkare för den rationalistiska traditionen, Britton Harris. Genom detta meningsutbyte blir både Harris' uppfattning blyxtbelyst och Scotts och Roweis' alternativ ifrågasatt. Till de senare återkommer jag i nästa avsnitt.

Harris (1978:223) tolkar själv planeringsteorins problem sålunda: "It is precisely because the activity of planning is so general and so implicit in all human activity, that it is difficult to develop a particular and explicit theory regarding it." Det faller inte Harris in att det kan bero på de föreställningar han själv gör sig om

planering att svårigheterna tycks så stora. Scott och Roweis (1978:230) konstaterar i sitt svar att Harris' förslag skulle innebära att "planning theory consists of a sequence of logical analytical statements similar in epistemological status to mathematical theories." Det är följaktligen inte så förvånade att dessa generella planeringsteorier framstår som opåverkbara av verkligheten. Erfarenheter och empiriska iakttagelser tycks inte bita på dem. De är så självklara i sig, självverifierande, och det i kraft av att de - liksom alla deduktiva system - inte bygger på något annat än sina egna förutsättningar. Formuleras en börteori om världen på dessa grunder är sannerligen Wildavskys religionsanalogi närliggande.

Matematiken kan betecknas som det abstrakta tänkandets triumf. Matematikens kunskapsmässiga status är frikopplad från den verkliga världen, är en artificiell värld skapad av subjektet. En axiomatisk planeringsteori är lika möjlig som t.ex. talteorin, men den säger lika lite som denna något om verkligheten, än mindre om hur verkligheten bör se ut, såvida man inte förlitar sig på en mot talmystiken svarande planmystik. Så länge planeringsteoretikerna nöjer sig med att bygga modeller enligt den konstens regler finns inget att invända, men inte heller så mycket att intressera sig för om det är samhällsverklighetens mysterium som önskas löst. En deduktiv teori (Harris 1978:223) som kan anvisa oss "the best way of producing results" (Faludi 1973a:5) annat än i den rena tankevärlden är i sig ett mysterium. Det är när planeringsteoretikern försöker lämna sin subjektisolering och träda ut i den objektiva världen med anspråk på att i sina abstraktioner ha tänkt ut hur denna skall förändras som det rationella tänkandets subjekt/objektgräns och därmed sammanhängande paradoxer blir besvärande.

En planeringsteori med samma kunskapsmässiga status som matematiken handlar inte om en planeringsverklighet utanför vår föreställningsvärld. Däremot handlar den helt säkert om hur planering (många gånger) tänkes. Den generella rationalistiska planeringsteorin är en abstraktionernas återvändsgränd.

Avslutning: vad är planering?

Planering är mer än den är något annat ett (eller snarare en samling) sätt att tänka, ett sätt att uppfatta världen, ett sätt att tolka mänsklig aktivitet, ett sätt att tillskriva (positiva eller negativa) värden.

Planering svarar både mot tankemässiga och reella problem. Den problematik som planeringstänkandet tematiserar har dels med den konceptuella uppdelningen av världen i subjekt och objekt att göra, dels med den utbredda önskan hos oss människor att själva kunna gripa in i och styra vår värld. Det är mänsklighetens dröm att bli historiens herre. Detta sätt att tänka förutsätter: 1. En uppdelning mellan subjekt och objekt, 2. Det annorlunda som möjligt att tänka, och 3. Att mänsklig vilja, mänskliga handlingar spelar roll.

Jag menar att planering inte rimligen kan uppfattas som någon sak, ett ting som kan utpekas, mätas och vägas. Snarare är planering ett tanke- och tolkningssätt som svarar mot starkt upplevda problem. Att utforma planering som ett objekt för vetenskapligt studium bör således syfta till att undersöka dessa tankesätt i sin praktiska tillämpning. En vetenskap om planering skall utgå från

det problematiska i rationalismen, utopismen och voluntarismen och undersöka rimligheten hos planeringsanspråk såväl ex-ante som ex-post hos olika subjekt. Istället för att ta anspråken för goda skall de undersökas och kritiseras. Härigenom kan ett visst ljus kastas över frågan om just detta subjekt var herre över just denna verklighet just vid detta tillfälle. Men inte nog därmed. Eftersom planeringsresonemang tenderar att lösa problem i tanken, om än sällan i den yttre verkligheten, och därmed vunnit popularitet finns det goda skäl att ägna en del av planeringsforskningen till reflexioner om varför planeringstankar tänkes och utbreddes och vilka effekter detta åkallade kan ha vid sidan av det fält som det planerade subjekt självt ger sig ut för att vända sig mot (bif effekter).

Den gamla klassiska kunskapsfrågan: hur är det alls möjligt för ett från världen avskilt subjekt att få någon kunskap om den externa världen har väl aldrig fått något tillfredsställande svar. Om de kunskapsmässiga grunderna för sin egen kunskap är det svårt att kunna något. Planeringstänkandet vänder på det klassiska kunskapsproblemet. Det borde fråga (men är vanligen naivt nog att inte upptäcka problemet) hur är det alls möjligt för ett från världen isolerat subjekt att nå ut till denna omvärld och omgestalta den efter eget gottfinnande? Men kanske är också detta en fråga om vilket vi inget kan veta och om vilken vi därför gjort bäst i att tiga (jfr. Wittgenstein 1978). Kunskapen har sina gränser och så har också manipulationen, men den empiriska frågan om vilka effekter en genomförd planering haft är i alla fall möjlig att ställa, varigenom förespeglas att planeringsfrågan ändå kan få någon liten belysning.

SAMHÄLLSPANERING SOM PROJEKT

Om vi inte placerar oss på samma stora avstånd som i det föregående avsnitt där frågan om vad planering är för något har dryftats utan istället antar att någon av de tolkningar som planeringstänkandet inrymmer inte bara är rimlig utan kanske t.o.m. samhällsreformatoriskt och kunskapsmässigt produktiv då kommer vi in på planeringskunskapens andra sida. Den sida som jag inledningsvis karaktäriserade som en insida.

Vi börjar med att rensa bort några orimliga utgångspunkter. Några har jag redan nämnt. Den generella rationalistiska planeringsteorin i t.ex. Faludis tappning²⁰ och så som den kritiseras av Scott och Roweis och försvaras av Harris är uppenbarligen obrukbar. Träder vi in i dessa teoriers förutsättningar kommer vi bara att se dessa eller få brottas med ständiga problem att få modellegans och erfarenheter att inte kasta varandra över ända. I den generella planeringsteorin är gränsen och därmed också övergången mellan subjekt och objekt inget problem. I den generella planeringsteorin är det annorlunda och hur vägen dit skall kunna beträdas inget bekymmer. I den generella planeringsteorin är den mänskliga viljans och dådkraftens förmåga knappast satt under debatt.

Som jag redan antytt ger Scott och Roweis (1977) inte bara en kritik av rationalistisk planeringsteori. De presenterar också sin egen tolkning av förlopp där planering har ansetts spela en roll. De ger sex olika exempel på historiska förlopp i stadslivets utveckling. Genomgående, och i polemik mot den rationalistiska teorin om urban planering, hävdar de att socioekonomiska strukturförhållanden är bestämmande för utvecklingen i och av städer i kapitalistiska samhällen. De kursiverar sin tes: "Since the capitalist State does not have and can never have a mandate to change fundamental capitalist social property relations, it can only ever modify the parameters but not the intrinsic logic of the whole urban land development process. In the same way, the capitalist State can never finally resolve that central contradiction of commodity producing society, namely the contradiction between the imperatives of private versus collective action." (a.a.:1110).

Bortsett från den mystifierande aktörsideologi som lurar bakom användandet av termen "mandat" - här måste det gälla strukturella förhållanden! - påstår Scott och Roweis att det finns en logik som allt handlande är underkastat och det inklusive den kapitalistiska Statens (som de vördnadsfullt skriver med stort "S". Jfr. min kommentar angående detta i ett senare arbete av Scott (1981) i Gullberg 1981b:27). Det enda som kan åstadkommas är en modifikation av parametrar. Några argument för denna ståndpunkt levereras inte och den modifieringsmöjlighet som ges tycks här liksom i ett senare arbete av Scott vara en läpparnas bekännelse i en annars alltför besvärande strukturalisering av världen. Kort sagt: i Scotts och Roweis' värld finns ingen plats för planerande subjekt annat än den som den strukturella logiken anvisar och bestämmer till innehållet.

²⁰För en analys av Faludi se t.ex. Gullberg (1981a:69ff).

Enligt min uppfattning är båda ståndpunkterna - en Harris' eller en Faludis superrationalism eller en Scotts och Roweis' kapital-deduktionism - lika ofruktbara som utgångspunkter för planeringsundersökningar²¹. För dem båda gäller att svaret på planeringsfrågan är givet långt innan den blivit formulerad.

Men hur ser då denna insidesfråga ut? Ett slags svar har jag redan givit: vad är det för slags kunskap som bör sökas om det råkar vara samhällsplanering som skall bedrivas? Planering är, har jag redan påstått, mer än något annat ett sätt att tänka, ett sätt att tolka världen. Att söka utveckla planeringskunskapens insida innebär att någon utformning av detta tänkande accepteras som premiss; eventuellt som en provisorisk sådan. För att samhällsplanering som projekt skall vara lönt att tala om annat än i termer av vilseledande ideologi måste en viss partiell - om än ej total - subjektivitet²² accepteras. Vår ontologi eller teori får inte vara sådan att den från början utesluter all subjektivitet, men den skall heller inte vara sådan att allt måste vara subjektets verk. Planeringsproblemet kan istället formuleras som gällande i vilken utsträckning ett presumtvt subjekt verkligen har produktiv kapacitet och möjligheter att utnyttja denna visavi ett objekt under vissa betingelser. Den aktuella graden av subjektivitet postuleras inte, den sökes eller undersökes.

Av det jag redan sagt följer att varje försök att utveckla planeringskunskapens insida måste acceptera de tre ismerna som är grundvalen för planeringstänkandet: 1. rationalismen (uppdelningen av subjekt/objekt), 2. utopismen (möjligheten att föreställa sig ett annorlunda), och 3. voluntarismen (mänskliga tankar och handlingar är avgörande för världens gång). Men acceptansen får inte vara oreserverad - då faller vi i den generella planeringsteorins fälla - utan villkorlig och välartikulerad. Här skall jag ge några ledtrådar.

Att planering uppträder och kan uppträda som problem har sin grund i tänkandets (och världens) uppdelning mellan subjekt och objekt. En inifrånstudie av planering måste acceptera denna uppdelning som ett grundläggande dilemma. För det första måste det prövas om subjektet på något direkt eller indirekt sätt kan vara en kausal kraft i förhållande till det utpekade objektet, för det andra måste också subjektet rannsakas som subjekt. Det innebär att subjektets subjektivitet, inte bara så som den uppfattas och presenteras av subjektet själv, utan så som det skapas och återskapas genom sociala processer undersöks. Viktigt att observera är att en entitet som vid en tidpunkt kan ha varit subjekt i relation till ett visst objekt vid en senare tidpunkt kan ha förlorat denna egenskap. Objektets karaktär måste givetvis också undersökas. Frågan måste ställas: efter vilka principer skapas, vidmakthålles och förändras de förhållanden som är planeringens objekt? Men den viktigaste insikten som ett närmare övervägande om rationalismen och det rationalistiska inslaget i planeringen kan ge gäller gränserna för kunskapen och för ett rationellt handlande. Hur mycket och hur sofistikerat analyserna av objektet och under-

²¹Låt vara att jag håller Scotts och Roweis' position som mindre orimlig - även om den inte är rimlig - när storskaliga historiska utvecklingsförlopp skall analyseras.

²²Ej i betydelsen: motsats till objektiv.

sökningarna av subjektet än utföres förblir alltid själva överskridandet mellan objekt och subjekt, mellan subjekt och objekt ett mysterium. Att försöka se det öga med vilket vi ser. Här kan blott ödmjukhet anbefallas.

De gamla utopisterna målade upp detaljrika bilder över hur ett framtida lyckorike skulle se ut. Såväl byggnader som livsinnehåll var noggrant beskrivna. Dessa bilder kan tolkas som reaktioner mot den värld som deras skapare levde i. De andas optimism. Världen var inte en gång för alla bestämd. Det annorlunda var möjligt. Men förståelsen för hur världens förändringar skedde var, under den epok när kapitalismen och industrisamhället ännu befann sig i sin linda, utvecklad. Utopisterna hade inte så mycket annat än sin övertygelse och sin fantasikraft att komma med. Utopierna kom att för sina detaljritningar i mycket hög grad vara beroende av existerande samhällsförhållanden och det annorlunda var ofta nog negeringar av det existerande. Utopin sattes fram som en hopp- ingivande motbild, men om färdvägen var det förbluffande tyst. Det är just detta förhållande som är grunden för de rätt vanliga avfärdandena av utopiskt tänkande. Enligt Neusüss (1968) är idag förutsättningarna för det utopiska tänkandet andra. Jag delar hans uppfattning. Kunskaperna om samhälleliga transformationer är sådana att det inte är nödvändigt att lämna rummet mellan idag och utopia tomt. Från Ernst Bloch kan ett talande begrepp lånas. Jag tänker på hans "konkreta utopi". Därmed avses kort och förenklat uttryckt att redan i dagens värld se de tendenser och spänningar som i sig bär fröet till det nya. Frö som det alltså är vår uppgift att vattna och vårda.

Vägfrågan är notoriskt förbisedd inom planeringsundersökningar. Omfattande arbete ägnas åt beräkningar av vilka konsekvenser framtida fritt uppduktade tillstånd skulle föra med sig. Jag återkommer nedan med några exempel. Det är möjligt att tänka det annorlunda men om planeringskunskap inifrån skall vara något annat än önsketänkande bör detta annorlunda vara förbundet med dagens verklighet inte bara som motbild utan genom transformationer som inte saknar varje spår av trovärdighet.

Det torde vara ovedersägligt att mänskliga föreställningar och mänskligt handlande spelar en alldeles avgörande roll för samhälls- verkligheten. Dem förutan skall naturligtvis inget samhälle kunna existera. Men det är viktigt att rätt förstå innebörden av detta påstående. Det betyder ingalunda att vi, mänskliga agenter, är fria att göra vad vi vill, eller kan uppnå vilka resultat som helst. De planeringsundersökningar som tar den oinskränkta voluntarismen som utgångspunkt missar helt en av planeringens mest centrala frågor: på vilket sätt är mänskligheten och den enskilda människan fångad av, inte bara naturens lagar utan också av de institutioner och lagbundenheter som vi själva oberoende av vår vilja och vår med- vetenhet därom är med om att skapa. Det är ett misstag att tro att bara för att vissa förhållanden är av människor skapade de därför också skulle vara möjliga att förändra genom mänsklig viljeanstängning²³. Ty trots att vi (nästan) alltid har föreställningar om varför vi handlar på ett visst sätt ser vi aldrig och kan heller aldrig se igenom alla de förhållanden vi därmed medverkar till att vidmakthålla. Historien skapas genom människors handlande, men historien kan inte förstås som resultatet av en mänsklighetens

²³-----
Lundquist (1976b:16) kan tolkas göra detta resonemangsfel.

samlade rationella vilja. Allt är faktiskt inte möjligt att göra hur höga kostnader vi än är beredda att betala. En planeringskunskap inifrån måste vara medveten om att viljekraft och mänskligt handlande alltid spelar med i samhällsförhållanden, men att den mänskliga viljan inte är suverän. Handlingsstrategier och subjektets försök att manipulera objektet spelar otvivelaktigt en roll för världens gång, men så ofta en annan än den som subjektet gjorde sig föreställningar om. Det gäller inte minst i planeringssammanhang. Ett varligt handhavande av den voluntaristiska grundvalen inom planeringen innebär en vaksamhet inför tänkbara bieffekter och biavsikter i samband med visst övervägt handlande. På det övergripande planet står det helt klart att som renodling är varken voluntarismen eller dess motpol determinismen rimliga inom planeringstänkandet.

Prognosproblemet

Ett presumtivt planerande subjekt står inför frågan: vad kommer att hända med det tilltänkta objektet i en värld där subjektet håller sig i stillhet eller kanske fortsätter den rörelse som det redan i nuläget beskriver? Vi kan kalla detta för planeringens prognosproblem. Vi vet att ytterst få, om ens några, samhälleliga förhållanden är alldeles stabila över tid. Det är därför inte rimligt att utgå från att den situation eller ens de utvecklingstendenser som är för handen vid ett visst tillfälle kommer att bestå bara av den anledning att det presumtiva subjektet håller sig i bakgrunden. Någon slags uppfattning om denna ointervenerade objekt-framtid önskar sig som regel ett subjekt i planeringstankar. Mycket kan sägas och har också blivit sagt om prognoser och prognosproblem inom samhällsvetenskaperna. Jag skall ge en mycket begränsad kommentar. Merparten prognoser synes utgå från att det system de behandlar är slutet till sin karaktär. Det vill säga att ett tillstånd eller en utvecklingstendens kommer att fortgå så länge som inga yttre förändringar sker, inga ingrepp görs. Med denna inställning blir det rimligt att så som ofta sker intensivt söka mönster och regelbundenheter i datamassor som belyser den prognostiserade variabelns utveckling över tid, eventuellt parade med data som beskriver värden på variabler som antas spela en nyckelroll för den sökta dito. I dessa datamängder sökes så mönster eller samband som antas stabila framåt i tiden. Men redan på ett intuitivt plan reagerar vi mot att lägga vilka regelbundenheter eller samband som helst till grund för prognosproduktion. Som Edman (1975:5) så riktigt konstaterar finns det "en uppsjö av 'regelbundenheter' i varje observationsmaterial". Om jag tolkar Edman rätt menar han att bara vissa observerade regelbundenheter är rimliga att lägga till grund för generaliseringar. Närmare bestämt gäller det sådana regelbundenheter för vilka man har anledning anta existensen av "bakomliggande mekanismer" som producerar dessa. Känner eller anar vi dessa mekanismer som "producerar" utfallet i prognosvariabeln, ja då är det inte fråga om någon godtycklig förlängning in i framtiden av tillfälliga mönster eller sammanträffanden hos data. Med en aning om dessa mekanismer är det också möjligt att resonera om under vilka betingelser de kommer att fortsätta verka och under vilka omständigheter de modifieras eller löses upp.

Emellertid är inte prognosproblematiken ens i princip löst i och med detta. Ett naivt mönstersökande i datamassor kan visserligen avfärdas, här behövs teori och kausala resonemang, men samhälleliga

förhållanden låter sig svårligen slutas inne i system där förmodade mekanismer i lugn och ro kan få fortsätta att producera prognosvariabeln. Samhälleliga system är på ett grundläggande sätt öppna system (Bhaskar 1979:57) vilket betyder att allt i någon utsträckning beror av allt, av helheten. Bhaskar konstaterar att det inom t.ex. biologi och kemi finns system som kan slutas på konstgjord väg genom arrangerade experiment. Med samhällsvetenskaperna förhåller det sig annorlunda (Bhaskar 1978:245). Detta betyder för det första att några direkta slutsatser från data till kausala mekanismer inte kan göras. För det andra betyder det att prognoser alltid får göras med reservationer för att nya mekanismer, nya konstellationer av gamla mekanismer och bortfall av mekanismer kan ske. Därigenom blir naturligtvis prognososäkerheten betydande. Samtidigt är det just i dessa osäkra lägen där historien, så som den framträder, tycks byta lopp som det är intressantast att kunna göra förutsägelser i planeringssammanhang. Att prognostisera (vilket ofta har uppfattats som att förklara i förhand) är en omöjlig uppgift i öppna system. Detta betyder paradoxalt nog inte att prognosverksamhet bör avfärdas, bara att den måste bedrivas med försiktighet och i medvetande om dess vacklande kunskapsstatus.

Handlingsproblemet

Om - trots svårigheterna att komma till rätta med prognosproblemet - en rent kontemplerande hållning synes subjektet otillfredsställande och således föreställningar om vad som vore önskvärt att uppnå tar form uppstår följande problem. Kan subjektet handla på något sådant sätt att detta önskvärda har större utsikter att realiseras? Har med andra ord subjektet någon kausal kapacitet i förhållande till objektet? Hur ser de mekanismer ut som producerar och reproducerar det aktuella objektet? Kommer de av subjektet övervägda handlingarna att interagera med dessa mekanismer? Vilken typ av reaktioner, medvetna och/eller utan någon aktörs förskyllan, kommer det planerande subjektets handlingar att möta? Hur kommer subjektet självt att förändras genom det övervägda handlingsalternativet? Till prognosproblemet har nu ytterligare ett problem lagts. Det gäller hur ett subjekt som antas ha en viss frihet att handla kan tänkas påverka tillstånd och utvecklingstendenser inom ett visst samhälleligt fält (objektet). Att besvara denna typ av frågor är utan tvekan utomordentligt svårt. För det första är det inte utan komplikationer att bedöma om ett visst subjekt har principiella och reella möjligheter att företa övervägda handlingar. För det andra är som regel vägen mellan subjektets föranstaltningar (beslut, organisationsförändringar, direktiv, budgetdispositioner, viljeyttringar, etc.) via verkställighet (eller implementation) till ingripande i objekts värld tämligen lång och indirekt. För det tredje är det inte alldeles enkelt att förutse hur de processer som sättes ingång genom subjektets eventuella beslut med- eller motverkar de mekanismer som är ansvariga för objektets existens och förändring. Till allt detta kommer att samtliga dessa överväganden måste ske om processer i ett öppet system där det aldrig är möjligt att i förväg se alla de processer och konstellationer som kan komma att spela roll för subjektet, för objektet och för relationen dem emellan.

Oaktat problemets svårighetsgrad tar vi oupphörligen mer eller mindre medvetet ställning till frågor av denna karaktär. Det gäller i det personliga dagliga livet lika väl som i yrkesliv inom organisa-

tions- och företagsvärlden. Ty varje handling till vilken vi kopplar en avsikt underförstår ett ställningstagande till åtminstone några kausala utflöden av denna handling in i ett öppet system. Detta förhållande att fråga: "Vilken skillnad gör det för världen om inte 'x'?", där "x" är den övervägda handlingen, är så svår att besvara bekymrar föga den praktiska världens män och kvinnor. Det är nödvändigt att bete sig som om man vet och utan intuition och tumregler står heller inte dessa handlingens människor. I svåra situationer kan t.o.m. vetenskapen, på placeboistiskt maner, få tjäna rollen som lugnande medel.

Även för en vetenskap som vill skynda till beslutsfattarnas hjälp kan det kanske kännas nödvändigt med förenklingar. Någon gång kan väl också vetenskapsmannen, sanningssökaren frestas att inte tillräckligt kraftfullt dementera tolkningar som går längre än vad analyserna håller för. Om det ur en plan eller ett förslag till beslut om mera omfattande projekt går att utläsa eller ge en rimlig tolkning av hur framtiden är tänkt, ja då kan frågan resas om vad denna framtid innebär. Man kan t.ex. fråga om den är nyttigare än status quo eller andra framtidsalternativ, allt i relation till respektive alternativs kostnader.

Inom nationalekonomin har avsevärda ansträngningar investerats i försöken att reducera antalet variabler i dessa jämförande nyttoberäkningar så långt möjligt och helst till en enda - den monetära. Vi känner alla de svårigheter som är förknippade med att sätta pris på värden som alls ej uppträder på någon marknad, i vissa fall inte ens kan förekomma på en marknad, och att välja räntenivå i kalkylerna. Jag skall här inte gå in på dessa problem eller på de normativa antaganden som denna monetariseringsstrategi implicerar. Istället skall jag fästa uppmärksamheten på att denna typ av analyser, hur skickligt de än utföres, har en speciell och ganska indirekt status som kunskapsunderlag vid beslutsfattande. Dessa undersökningar säger ingenting om vilka effekter ett beslut i den ena eller andra riktningen får. Det är nämligen allt annat än välbetänkt att anta ett ett-till-ettförhållande mellan beslut och realiserad verklighet. Det är en avgörande skillnad mellan att försöka uppskatta effekterna av att fatta ett visst beslut (som rimligen borde vara det viktigaste beslutsunderlaget) och effekterna av en framtida tänkt situation (vartill ett beslut syftar) (Gullberg 1977). När det gäller långsiktiga och mera omfattande planer och beslut är det inte mycket man kan vara helt säker på i förväg. Ett kan dock sägas som äger giltighet, kanske med något mycket obetydligt undantag. Planer och beslut kommer aldrig att förverkligas exakt så som det ansvariga subjektet föreställt sig saken i förväg. Avvikelseerna blir istället vanligen betydande. Den tankekraft som utvecklas vid analyser av osannolika sluttillstånd ter sig därför överdriven. För en beslutsfattare som önskar besked om vilka effekter ett visst beslut kan väntas få har den typ av samhällsekonomiska bedömningar som plägar genomföras föga att erbjuda. Om däremot det notoriska problemet att skapa en värld som stämmer överens med i förväg gjorda ritningar förutsättes löst, inte upptäcks eller framstår som allför besvärande, ja då kan denna analystyp ge de rätta svaren.

Att ta praktikens problem på allvar

En planeringskunskap inifrån skall ta praktikens problem på allvar. Den skall bearbeta dess problem efter sina egna förutsättningar och ge sitt självständiga bidrag till deras behandling. På så sätt kan den bli något annat än utredning, vars syfte är att angripa praktikens problem på dess egna villkor. På så sätt kan planeringskunskap bli eller i varje fall närma sig vetenskap (Gullberg 1978a). De problem som en planeringskunskap inifrån bör åta sig är sådana som gäller besluts- och/eller planeringseffekter ex-ante lika väl som ex-post. Vilken influens kommer subjektet att ha, respektive vilken har det haft på världens gång i just de efterfrågade fallen? Vid sidan av gradskillnader, att en vetenskaplig bearbetning av dessa problem måste genomföras med större noggrannhet och akribi än sina utredningssyskon finns det - eller bör det finnas - en mycket viktig principiell skiljelinje mellan vetenskaplig verksamhet och utredningsdito.

Verksamheter är inte alltid sådana som de presenterar sig själva, är inte alltid vad de ger sig ut för att vara. Utredningar under ett beslutssubjekts kontroll eller i dess närhet (t.ex. angående sådana problem som en planeringskunskap inifrån bör vara lyhörd för) spelar inte bara rollen av kunskapsproducent. De ingår också som medel i de maktkamper av mångahanda slag som försiggår t.ex. inom de offentliga institutionerna²⁴. Resultaten från en vetenskaplig bearbetning av planeringens problem kommer givetvis att användas som medel i intressekamper och något annat vore inte önskvärt. Vad som däremot bör motverkas med intensitet är att de vetenskapliga undersökningarnas uppläggning, tendens och slutsatser utförs mera med mottagandet från beställar- och maktgrupper i åtanke än med sanningens sak för ögonen. Forskningen bör av detta skäl organiseras så att den för sin existens inte är direkt beroende av intressenter. Detta är ett viktigt men naturligtvis inget tillräckligt krav för att sanningssökandet skall väga tyngre än maktsökandet. Med en självständig belysning av praktikens problem finns i alla fall möjligheten att planeringskunskapen skall kunna tillföra den praktiska planeringen något nytt och nyttigt: en djupare kunskap.

Taktisk kunskapsreträtt

Redan prognosmakandet i öppna system stöter på svåra problem. Än svårare blir det om möjligheterna hos och effekterna av ett subjekts handlande skall anteciperas - dvs. "undersökas" ex-ante. Jag förordar därför att planeringskunskapen inifrån koncentreras till att utröna hur redan genomförd planering influerat världens gång. Detta är ett svårare problem än vad man skulle kunna tro. Och jag är övertygad om att ett skickligt arbete med frågor om vad planeringsansträngningar, som redan företagits, faktiskt har lett fram till är en alldeles utmärkt grund att stå på när det gäller att så småningom ta språnget ut i det okända, ut i ex-anteresonemangen.

En planeringskunskap inifrån besvarar inte frågan om, och i så fall hur, människan skall kunna bli historiens herre. Inte heller kan några stora landvinningar emotas när det gäller svaren på frå-

²⁴Jfr. de funktioner som tillämpad forskning enligt referat av Hellstern och Wollmann (1977:449, not 131) kan ha.

gorna om vilket resultat en tänkt planeringsinsats eller ett visst beslut kan väntas medföra - om inte en mera ödmjuk och realistisk hållning kan ses som ett framsteg. På kort sikt är det realistiskt att rikta planeringskunskapens ansträngningar mot att besvara frågor om vad som lyckats subjekten att åstadkomma i försöken att träda ut i och manipulera den objektiva världen.

EX-POSTFRÅGAN - EN MÖJLIG BÖRJAN?

Inledning

Syftet med detta avsnitt är att söka en väg ut ur den formalistiska/utopiska återvändsgränd planeringstänkande och planeringsforskning befinner sig i. Det gäller att finna ut vad som faktiskt blir av (planerings)subjektens försök eller önskan att gripa in i den objektiva världen. Men denna verklighetsutväg har visat sig svår att beträda. Två typer av hinder har inte kunnat forceras. Det är för det första frågan om teoretiska/metodologiska svårigheter att fånga in eller skilja ut just vad som är kausala utflöden från en planeringsinsats i det myller av händelser och skeenden som är den gestalt i vilken världen uppenbarar sig inför våra ögon. Jag har funnit olika reaktioner på denna uppfordrande utmaning. Det händer att den alls ej upptäcks, att den påtalas men nonchaleras, men också att den ägnas visst intresse, dock ytterst sällan på ett sådant sätt att anspråken att uttala några mera kvalificerade omdömen om effekter blir rimliga. Detta konstaterande gäller såväl de vetenskapliga som de utredningsbaserade genrer som ger sig ut för att undersöka reslutaten av förd politik, av gjorda planeringsföretag. Det andra hindret utgörs av den politiska/institutionella inplacering utvärderingsforskningen ges. Den USAmerikanska diskussionen om utvärderingsforskningen har visat hur beroende dess resultat, lika väl som dess inriktning och användning, är av politiska strömningar och forskningens uppdragsgivare och kontrollörer. De undersökningar av EFA:s och ERU:s utvärderingar som jag företagit tyder på att den institutionella placeringen spelar roll också i svenska sammanhang (Gullberg 1982b, 1983). Stringenta problemformuleringar har inte lett fram till en rimlig behandling av effektfrågan.

Dessa två typer av hinder kommer att visa sig vara förbundna med varandra på ett intressant sätt och jag skall antyda hur bandet ser ut. Båda problemen handlar om var det undersökande subjektet som skall genomföra studien, dvs. finna ut eller avläsa planeringens effekter, skall ställa sig för att kunna se och vilka konststycken det måste utföra för att göra det eftersökta synligt. Det gäller det undersökande subjektets relationer och kontexter och det i två avseenden. Å ena sidan gäller det det samhälleliga sammanhang i vilket undersökningsaktiviteten försiggår, å andra sidan gäller det relationerna till det kunskapsobjekt som är under granskning.

De två typerna av problem hänger samman med den vetenskapliga verksamhetens dubbla karaktär: dels som en samhällelig process för produktion av kunskaper och föreställningar, dels som en process (idealt) utgående från kunskapsobjektet, dvs. en process som avvinner verkligheten vissa av dess inte omedelbart avläsbara egenskaper. För att frågan om effekter skall kunna besvaras krävs att det undersökande subjektet dels befinner sig i en sådan samhällelig situation att sökandet efter ett svar inte framstår som meningslöst eller direkt hotande, dels att redskap utvecklas med sådana egenskaper att effektfrågan verkligen blir möjlig att besvara.

Vi har med andra ord att göra med ett dubbelsidigt problem om var det studerande subjektet skall ställa sig och i vilken riktning det skall sträva för att gagna sanningssökandets sak. Detta är i

hög grad en strategifråga, en fråga om strategi på två fält där framgång på det ena blir verkningslös utan framryckning även på det andra. Min uppgift är nu att undersöka om det finns någon sådan dubbelstrategi som kan ställa en framryckning i utsikt. Jag kommer först att formulera frågeställningen om effekter så provocativt jag kan. Sedan går jag in på vilka problem av teoretisk/metodologisk art denna fråga reser, undersöker vilka motdrag dessa föranlett den gängse utvärderingsforskningen för att slutligen kritisera denna strategi och försöka öppna för en annan. Först därefter återkommer jag kortfattat till de politiska/institutionella svårigheterna och relationen mellan kunskapsprocessens sociala och epistemologiska sida.

Frågan om effekter av planeringsinsatser och reformförsök skall jag här formulera kontrafaktiskt²⁵. Detta är i och för sig föga omvälvande eftersom varje påstående om orsakssamband synes underförstå en kontrafaktisk formulering. Antag att vi intresserar oss för effekterna av planeringen (P) som företogs för en tid (vid t_1) sedan. Det som är tillgängligt för observation är dels P - att den verkligen inträffade, vilka drag den hade etc. - och världen (V_2) sådan den ser ut vid det tillfälle (t_2) då vi önskar bedöma effekterna. Kanske intresserar vi oss bara för hur de delar av världen ser ut som P en gång gav sig ut för att påverka, kanske är vi också nyfikna på vilka eventuella icke-deklarerade effekter som P fört med sig men det ändrar inget just nu. Dessutom är ibland världen (V_1) sådan den såg ut vid tillfället för P - dvs. vid t_1 - förmål för empirisk undersökning. Hela effektundersökningens dilemma kan nu sammanfattas i det faktum att effekterna av P vid t_2 finns i V_2 , men det är omöjligt för oss att se dem. Rättare sagt: vi kan inte urskilja vad i V_2 som är effekter av P och vad som är fallet oberoende av P. Detta vore möjligt att urskilja om V_2 kunde jämföras med världen (V'_2) sådan den skulle ha sett ut vid t_2 , P förutan. Men eftersom P verkligen företagits existerar helt enkelt inte denna värld (dvs. V'_2). Det som inte finns, men som vi ändå behöver, det får vi helt enkelt skapa. Och det är precis vad alla studier av effekter - mer eller mindre medvetet - gör.

De metoder som används för undersökning av effekter har alla det gemensamt att de jämför ett observerat tillstånd (V_2) med ett - från olika utgångspunkter - skapat tillstånd (V'_2). En del metoder leder fram till en distinkt beskrivning av V'_2 (som t.ex. experimentmetoden) medan andra mera underförstår det tänkta fallet i det som uttalas om effekterna av P. Det gäller t.ex. vid vissa typer av plan - verklighetsjämförelser, där de drag i V_2 som kan påvisas korrespondera med planen (som förutsättes implementerad) helt sonika antas vara effekter av P. De underförstår att V'_2 (dvs. världen utan P) inte skulle haft dessa drag.

Det har nu blivit tydligt att en kontrafaktisk formulering av effektfrågan innebär att ett skeende som inte har inträffat (som är kontrafaktiskt, dvs. strider mot det faktiska) läggs till grund för bedömningen av effekter. En sådan formulering innebär ingenting annat än att det grundläggande problemet i effektundersök-

²⁵ Kontrafaktiska resonemang har tidigare förts på tal i planeringsteoretiska sammanhang dock utan större framgång. Se Baer och Fleming (1976). De föreställer sig att de metoder som "the new economic history" utvecklat skulle vara användbara för framtidsbruk.

ningar, ett problem som redan finns där men inte alltid observeras, blir tydligt. Det ställs på sin spets. Jag menar alltså att effektfrågan i sig är kontrafaktisk till sin natur och att det formuleringssätt jag här föreslår i grunden varken nytt²⁶ eller annorlunda. Det är bara konsekvent och därigenom provokativt.

Innan jag går in på ett försök att precisera den kontrafaktiska formuleringen och göra troligt att varje orsaksförklaring och effektpåstående i sig innehåller ett kontrafaktiskt påstående skall jag omnämna en begränsning som jag underkastar mitt resonemang och två invändningar som inte avhåller mig från att arbeta vidare. Jag kommer bara att intressera mig för effekter av sådana P som redan inträffat (eller gör anspråk på att ha inträffat), dvs. för (eventuella) kausala utflöden från P (som inträffat) in i världen som faktiskt existerar. Jag utelämnar således den typ av dubbelt spekulativa bedömningar av (eventuella) framtida effekter av en (eventuell) framtida P på en (eventuell) framtida värld. Med den terminologi jag här använt betyder detta att jag begränsar mitt resonemang till att gälla utvärderingsstudier (ex-postanalys) medan jag lämnar ex-anteanalyserna därhän. Det finns (som jag redan påpekat) flera goda skäl för en sådan begränsning. För det första är problemen större och delvis annorlunda vid ex-anteundersökningar. För det andra är de problem som ex-postanalyserna reser tillräckligt svårbemästrade för att framtidsspekulationer skall få anstå. För det tredje slutligen har denna studie vuxit fram ur behovet att lämna de lösa, men ack så fantasilösa framtidsspekulationer som planeringstänkandet manar fram. Det betyder emellertid inte att framtiden för gott försvinner ut ur synfältet, bara att vi för ett ögonblick lämnar den åt sitt öde. Istället skall vi försöka förstå den värld som är tillgänglig för iakttagelser. Men för att göra detta måste vi tränga bakom dess skenbara nödvändighet och se möjligheter i det som redan skett. Denna manöver är - tror jag - det bästa sättet att överlista framtiden. Genom att se det möjliga i det förflutna och i nuet blir framtiden en möjlighet som startar nu, inte en hägring på andra sidan det utopiska bråddjupet.

När jag diskuterat kontrafaktiska problemformuleringar med planerare och planeringsforskare har jag mött olika typer av invändningar. Här nämner jag två. Den första går i korthet ut på att det skulle vara omöjligt att säga något av intresse om vad som hade hänt en viss planering förutan. Det skulle, så heter det i denna typ av kritik, vara omöjligt att föreställa sig vad som kunde ha hänt i en så hypotetisk värld. Vetenskap och utredningsverksamhet bör grunda sig på fastare substans. I en mening är det naturligtvis sant att en fullständig rekonstruktion av ett hypotetiskt händelseförlopp inte på ett meningsfullt sätt låter sig göra. Det är förknippat med stora svårigheter att ens i intressanta huvuddrag rekonstruera ett händelseförlopp vars förutsättningar inte inträffat (dvs. -P). Dessa problem kommer jag att diskutera. Eftersom jag inte förutsätter att de går att lösa - och kanske inte ens hantera på ett rimligt sätt (vilket är vad jag strävar mot) - kan denna kritik inte avfärdas utan vidare. Vad som däremot framstår som orimligt är att förkasta kontrafaktiska resonemang om effekter i det förflutna på samma gång som framtida effekter av planeringsinsatser och reformprogram utan

²⁶ Angående effektstudier inom svensk statskunskap se Appendix.

större hämningar eller reservationer målas upp. Varför skulle det vara så mycket omöjligare att resonera hypotetiskt i det förflutna än i framtiden?

Den andra typen av invändningar går ut på att dessa kontrafaktiska resonemang är svåra (vilket är sant) och onödiga (vilket inte stämmer om det är effekter man intresserar sig för) eftersom planeringens effekter är lättare att studera om planerings- och genomförandeprocessen kartläggs noggrant och de betydelsefulla aktörerna och omständigheterna i förloppet identifieras. Problemet är emellertid att peka ut några faktorer eller aktörer som viktigare än andra. Jag menar att varje påstående om att en komponent i ett händelseförlopp spelat en viktig eller avgörande roll - vilket innebär att strukturera de olika momenten i det beskrivna förloppet mer eller mindre hierarkiskt - förutsätter att vi kan föreställa oss frånvaron av komponenter och att utfallet varierar beroende på hur central den bortopererade komponenten var. Att ur en noggrann beskrivning av ett förlopp peka ut mer eller mindre betydelsefulla komponenter är omöjligt utan vissa tilläggsantaganden. Att det inte förefaller orimligt med dylika huvudrollstilldelningar med utgångspunkt från rena beskrivningar beror på de förhandskunskaper och antaganden som betraktaren låter sin betraktelse strömma igenom. Jag vill alltså hävda att ett empiriskt studium som syftar till att peka ut centrala komponenter i ett förlopp alltid förutsätter antaganden om orsakssamband snarare än korrelationspåståenden och att dessa antagna orsakssamband alltid öppnar den kontrafaktiska frågan²⁷ och säger något - vanligtvis osäkert - till svar.

APPENDIX: Om effektstudier inom svensk statskunskap. Jfr. not 26 ovan.

Sannerstedt (1979) påstår att "studiet av effekter av politiska beslut /inte är någon/ nyhet i svensk statskunskap." Sannerstedt räknar själv sin studie till genren impact-undersökningar. Lexikon ger bl.a. slag, stöt, effekt och inflytande för "impact". Två insiktsfulla översiktsartiklar ger vid handen att impactstudier på den internationella politikforskningsscenen (egentligen USA) börjat växa fram relativt sent och att de knappast kommit tillrätta med sina metodproblem (Grumm 1975, Dolbeare 1974). Deras behandling av impactproblematiken pekar tydligt mot en kausal tolkning. Dolbeare är helt explicit på den punkten (a.a.:94), och båda författarna nämner den kontrafaktiskt anlagda frågan "vad gör det för skillnad för människor /med en viss policy/?" som impactundersökningarnas problem (Grumm 1974:439 och Dolbeare 1974:93). Är Sannerstedts påstående försvarbart om man med "impact" menar något mera kvalificerat? Låt oss se på de exempel han anför.

Det stora westerståhliska kommunalforskningsprojektet ger sig ut för att studera effekterna av kommunindelningsreformen. Men dessa effekter är (med något enstaka undantag - Hjern (1976) inte

27 "In a non-experimental and non-comparative discipline one can hardly discuss the relative importance of causes without engaging in some kind of thought experiment where one removes successively and separately each of the causes in question and evaluates what difference the absence of this causes would have made to the phenomenon in question." (Elster 1978:176).

empiriskt observerade utan - grovt uttryckt - endast framräknade med hjälp av antaganden om att kommuner med viss invånarnumerär och tätortsgrad efter reformen skulle komma att likna de kommuner som före reformen hade denna uppsättning egenskaper. Intresset för att ännu en gång utvärdera kommunindelningsreformen blir därför begripligt. När den nya forskningsgruppen presenterar sig konstateras: "kommunalforskningsgruppens /den westerståhlska/ resultat har närmast hypotetisk karaktär eftersom studierna byggde på ett urval av olika kommuner före indelningsreformens genomförande." (Birgersson 1979:290, min kursivering A.G.). Men den som tror att effekterna (eller konsekvenserna, för att använda Birgerssons terminologi) skall undersökas av den forskargrupp som presenterar sig i en skrift med titeln "Utvärdering av kommunindelningsreformen. Förslag till forskningsprogram" (DsKn 1978:5) misstar sig ty det är "uppenbart att en sådan utvärdering /av indelningsreformens konsekvenser/ är svår för att inte säga omöjlig att genomföra strikt vetenskapligt." (Birgersson 1979:290).

Sannerstedt nämner vidare projektet "Statlig regional förvaltning" där hans egen avhandling ingår. Jag skall här nöja mig med att ta två avhandlingar som exempel. I Sannerstedts eget arbete granskas 1963 års trafikpolitiska beslut. Framför allt är det debatten som granskas. Kapitlet om effekter (Sannerstedt 1979:181ff) omfattar endast nio sidor och Sannerstedt retirerar redan i inledningen från ambitionen att undersöka effekterna. "Att göra en fullständig utredning av effekterna av 1963 års beslut framstår nu som en mycket omfattande och besvärlig uppgift. Vi skall inte här försöka lösa den." (a.a.:181). Istället beskrivs utvecklingen för olika trafikslag i stora drag. Sannerstedt menar att om förändringar i dessas utvecklingsförlopp registreras så "blir det rimligt att sätta /dem/ i samband med 1963 års beslut." (a.a.:181). Men som den disputerande själv påpekar kan utvecklingen ha påverkats även av andra faktorer än trafikpolitiken. Eftersom ingen som helst hänsyn tas till denna omständighet inskränker sig undersökningen till registrering av två utvecklingsförlopp: en förändring i politiken sammanfaller med vidmakthållna trender i trafikens utveckling. Något mer än ett sammanfallande i tiden - en ren korrelation - kan Sannerstedt inte göra anspråk på att ha undersökt.

Den andra studien jag skall diskutera är en doktorsavhandling av Bo Hagström med titeln "1971 års länsförvaltningsreform - En utvärdering". Hagström är mera anspråksfull när det gäller effektmätningaspekten och företar en litteraturgenomgång. Han citerar inledningsvis (dåvarande) Statens råd för samhällsforskning som i sitt anslagsäskande för 1977/78 framhöll bristen på effektmätning av genomförda reformer som angelägen att avhjälpa (Hagström 1978:2). Den "oberoende variabeln" i Hagströms undersökning är den omorganisering av länsstyrelserna som företogs vid halvårsskiftet 1971. De data som han samlar in gäller alla (såvitt jag kunnat utläsa i den inte helt klargörande redovisningen av vad för slags empiriskt material som kommit till användning) tiden efter 1 juli 1971. Styrelseprotokollen har undersökts under en period ett och ett halvt år efter reformen. Enkäter har tillställts ledamöterna i de nya lekmanstyrelserna och vissa kompletterande uppgifter om dessa har insamlats. Men det som eventuellt blir annorlunda i och med reformen går Hagström inte in på. (De genomgångar som Hagström inledningsvis (s. 16ff) gör av litteraturen gäller tidigare reformer.) Istället jämför han län med olika egenskaper (t.ex. befolkningsstorlek och -förändring, antal kommuner) och undersöker om dessa samvarierar med egenskaper hos länsstyrelserna. Med detta

är uppenbarligen en helt annan typ av undersökning än vad som krävs om effekter av länsförvaltningsreformen skulle undersökas. Det var inte samband mellan länsegenskaper och länsstyrelsernas arbets-sätt etc. som var frågeställningen utan vilka effekter länsförvaltningsreformen haft. Den enda förbindelsen med tiden före reformen jag kan finna hos Hagström är de intervjuer med landshövdingar som företas (de tjänstemän som intervjuades saknar i stor utsträckning erfarenhet från den tidigare organisationen (Hagström 1978:201, not 1) och det är ett alltför bräckligt underlag att bygga slutsatser om effekter på. "/W/ithout knowing the 'before', it is hard to know how the 'after' differs from it." (Dolbeare 1974:113).

Effektstudier tycks således inte vara någon framträdande aktivitet inom svensk statskunskap, i vart fall inte om vi betraktar de exempel som Sannerstedt anför. Den kontrafaktiska formuleringen är däremot välkänd från den internationella litteraturen (t.ex. Dolbeare 1974 och Grumm 1975) och förekommer också - även om nu detta inte kan klassificeras som statskunskap - i svenskt utredningsväsende (t.ex. SOU 1974:29, se kommentarer i Gullberg 1983).

Effektfrågan

Vad är det, närmare besett, för typ av fråga eller frågor som skall besvaras vid effektundersökning? För det första gäller att detta något, vars effekter intresserar, föreligger. I detta sammanhang gäller det planering, politiska beslut, reformer el. dyl. (P) -dvs. händelser, förhållanden eller verksamheter som åstadkommits genom mänskliga initiativ. Till dessa knyts regelmässigt formuleringar om intentionerna med den aktuella P. Eventuellt kan dessa intentionsformuleringar betraktas som ingående i P.

En viss P kan innehålla många olika komponenter, den kan vara utsträckt i tiden och den kan också, beroende på det perspektiv eller den fråga betraktaren väljer, ges egenskaper som, med andra utgångspunkter alls inte skulle hänföras till P. P kan med andra ord vara av synnerligen olika karaktär (från ett enstaka välavgränsbart politiskt beslut till en långvarig, under resans gång föränderlig och rikstäckande statlig politik), och kan ges olika avgränsningar beroende på val av frågeställning och perspektiv. Önskvärt är dock att P kan urskiljas och beskrivas.

För det andra krävs ett ställningstagande till i vilka sammanhang och på vilka områden (O) effekterna (E) av P skall sökas och i vilket tidsintervall sökandet skall ske. En utgångspunkt kan P:s intentionsområde och ambitionsnivå vara, en annan vad som ur samhällsvetenskaplig teoribildning och vunna empiriska rön kan utläsas vara troliga eller möjliga influenser av P och en tredje olika påståenden om P:s effekter. Effektfrågan kan också formuleras gälla P:s samtliga E oavsett O, men denna torde i praktiken vara omöjlig (och i vissa stycken ointressant) att besvara.

Effekter klassificeras ofta som direkta och indirekta eller primära, sekundära, tertiära ... osv. Bakom dylika resonemang ligger idén om kedjereaktioner (kausala kedjor). Ett exempel: en politisk opinion leder till det politiska beslutet P, som för med sig förändrade beviljningar, vilka i sin tur påverkar myndighetsutövningen, inducerande förändringar "ute" (som det brukar heta) i kommunerna, företagen och hushållen, vilka i sin tur ... Att det verkligen är rimligt att resonera i dylika banor skall jag inte ifrågasätta

- jfr. för övrigt den politologiska systemteorin. Relativiteten bör dock observeras. Genom att förändra betraktelseperspektivet kan den ovan antydda processen delas upp i ytterligare steg, liksom den kan - antingen genom att i en svart låda placera mellanliggande steg eller genom vidgade definitioner av P och/eller E - reduceras till två eller, rent av, ett steg.

I ett hypotetiskt fall där ett antal effekter ($E_1, E_2, \dots, E_n$) av en viss P identifieras kan också diskuteras om P kan delas uppⁿ i olika komponenter eller delhändelser så att olika E (eller konstellationer av E) kan knytas till olika komponenter (eller konstellationer av komponenter) hos P.

För det tredje gäller det frågan om vilket slags relation som skall råda mellan P och E (i O) för att vi skall mena att E är P:s effekt. I inledningen till detta avsnitt formulerade jag effektfrågan som kausal och gav den också en kontrafaktisk utformning. De krav som bör gälla för relationen mellan P och E är med andra ord inga andra än de som gäller för kausala relationer.

Emellertid är inte kausal- eller kontrafakticitetsproblemen i närheten av något som skulle kunna liknas vid en allmänt accepterad lösning. Tvärtom kan diskussionerna på dessa områden betecknas som svårgripbara och gällande ett brett och djupt frågespektrum. När jag ändå väljer att något beröra dessa olösta frågor är det därför att vi med deras hjälp bättre kan förstå vilken typ av svårigheter som det teoretisk/metodologiska problemet innehåller.

När det gäller relationen mellan P och E finner jag det rimligt att utveckla föreställningar - som kan bli föremål för empirisk prövning - om de mekanismer som förmedlar påverkan från P till E och det medium i vilket denna påverkan överbringas.

För det fjärde, vilket mediummetaforen påminner om, gäller det att fastställa de omständigheter, den kontext, under vilka P-E relationen föreligger. Vissa av dessa omständigheter kan vara nödvändiga för relationen, medan andra saknar betydelse²⁸.

En undersökning av P-E bör sträva efter att fastställa inte bara att en relation föreligger utan hur denna ser ut och i vilka sammanhang den uppträder/kan uppträda. Men genom att föreslå någonting sådant har jag redan givit mig in på kausalitetsfrågan²⁹ som jag nu skall ge en nödvändig men summarisk behandling.

²⁸ Jfr. t.ex. Beauchamps (1974:138) kommentar till Ducasse.

²⁹ och resonerat på ett sätt som strider mot en inflytelserik, t.o.m. dominerande, tradition; t.ex. mot Hume. "He maintained negatively that we are never able in any instance whatsoever to discover any quality which binds the cause to the effect and positively that it is constant conjunction which leads us to believe that objects are necessarily connected" Beauchamp (1974:2, understryckning tillfogad A.G.).

Kausalitet

Det finns flera skäl att ägna kausalitetsfrågan intresse³⁰. Här är, som framgått, effektfrågan i samhällsliga system³¹ den egentliga anledningen.

Varierande intressebakgrund förefaller emellertid inte vara den viktigaste förklaringen till mångfalden av försök att komma tillrätta med kausaliteten och den breda variationsvidd dessa uppvisar. Snarare är det så att "kausalitet" är förknippad med så många andra problematiska områden att den i vissa avseenden är fundamental och därför evig³².

Det grundackord för den moderna diskussionen som slogs an av Hume³³ har visat sig mycket svårt att utan disharmoni bygga vidare på. Försök att övervinna svårigheterna har företagits i ett flertal olika riktningar. Positionerna har blivit många, ibland ottydligt relaterade till eller svårligen jämförbara med varandra³⁴ och med

³⁰Brand (1976:1) nämner två: dess plats i vardagslivet och dess implikationer för andra centrala områden inom filosofin som t.ex. metafysiken, kunskapsteorin och vetenskapsteorin.

³¹I det följande kommer till att börja med skillnaden mellan samhällsliga och andra system knappast alls att beröras.

³²Evig med filosofi- och vetenskapshistoriska mått mätt.

³³Kort uttryckt kan detta ackord sägas bestå av atomism: världen uppfattas som bestående av isolerade händelser; psykologisk, ej naturlig nödvändighet: det är vi människor som av psykologiska skäl uppfattar en nödvändighet i relationen mellan orsak och verkan. Denna nödvändighet finns enligt Hume inte i verkligheten. Där finns bara ett konstant sammanfall av händelser (KSH). Naturligtvis har det varit svårt att skilja mellan kausalitet och korrelation från dessa utgångspunkter. Vanligen slutar det med att kausalitet är en egenskap som tillskrivs de vetenskapliga modellerna och som relateras till formella egenskaper hos dessa. Mera om detta tankesätt som haft dominerande inflytande över den samhällsvetenskapliga metoddoktrinen i det följande.

³⁴Brand (1976) har gjort ett försök att karakterisera hela diskussionen om kausalitet och sedan utforma en apparat för undersökning av definitioner av kausalitet. "The debate about the nature of causation can be viewed as a debate about whether an extra-systemic definition of 'e caused f' is available. ... I shall argue that 'e caused f' is pure systematically available." (a.a.:6) En "extrasystemisk" definition föreligger, förenklat uttryckt, då definien inte innehåller några uttryck som tillhör samma typ eller familj av uttryck som definiendum. För en "systemisk" definition gäller att något uttryck som ingår i definiendum tillhör samma familj av uttryck som återfinns i definien (a.a.:2). Brands tes kan möjligen tolkas som att kausalitet är ett filosofiskt grundbegrepp som bara låter sig definieras med hänvisning till andra begrepp eller uttryckssätt som redan, i större eller mindre utsträckning, innehåller kausalitetsbegreppet eller -föreställningen. Avgörande för vilka implikationer Brands resonemang har är begreppet "samma familj av uttryck" som jag inte funnit helt genomskinligt. Brand menar själv att "accepting the pure systemic nature of causation is to abandon the intelligibility of causal talk." (a.a.:6). Observeras

förmåga att djupt engagera sina förespråkare³⁵. I vissa avseende rör det sig naturligtvis om trosfrågor och det är inte alla gånger debattanterna tar hänsyn till att utgångspunkterna skiljer sig åt. Härigenom produceras en del onödigt och billig polemik.

Ontologiska ställningstaganden (ex- eller implicita) - hur världen är - har i hög grad betydelse för kausalitetsuppfattningen. Tänks världen bestå av atomära enheter utan andra egenskaper än de som definieras i dimensionerna tid och rum blir uppfattningen om kausaliteten en annan än om världen förutsätts hierarkiskt ordnad och befolkad av enheter som kan ha inre struktur och potentiell kraft. Kunskapsteorin - frågorna om vad vi kan erövra kunskap om och hur denna erövring går till - påverkar också inställningen till kausalitet. Anser man att avgränsade händelsers följd och samtidighet är det enda som finns eller som de mänskliga kunskapsinstrumenten förmår att registrera från utsidan blir inställningen en annan än om man föreställer sig att det står i mänsklig makt att lära känna världens struktur och i denna verkande mekanismer.

En god del intresse har ägnats frågan vad som i vardagslag eller något annat sammanhang faktiskt menas med kausalitet³⁶ - dvs. en slags språkkonventionalistisk genre, medan Hume bl.a. försökte att psykologiskt förklara uppkomsten av föreställningen om kausalitet i det mänskliga sinnet. Undersökningar om innebörden hos kausala påståenden har företagits liksom analyser av kausalsatsers logiska egenskaper. Frågan om generella lagars nödvändighet för kausalförklaringar har ställts mot ambitionen att kausalt förklara unika händelseförlopp. Kausal- och kontrafakticitetspåståendenas eventuella ömsesidiga avhängighet har dryftats. Olika förutsättningar för kausalförklaringar har sagts gälla olika vetenskaper. Särskilt har den presumtiva skiljelinjen mellan natur- och samhällsvetenskap kommit att bli en stridsfråga. Ibland, t.ex. inom viss slags systemteori, har kausalitetsfrågan helt förts åt sidan som irrelevant och studiet av samband eller rena beskrivningar har sagts vara en tillräcklig uppgift för vetenskapen.

Några av de beteckningar som kommit att användas för klassificering av ståndpunkter angående kausalteorier är: necessity, regularity, manipulability, singularist, contextual (Beauchamp 1974), regularity, active, logical entailment, necessary connection (Brand 1976)³⁷. Ett återkommande försök att analysera kausala påståenden görs i termer av villkor. Menar vi med ett kausala påstående att orsaken

bör att det är språkliga uttryck som är föremål för Brands intresse. Det förefaller mig som om Sosa (1975) talar i samma anda: "So far as I know no one has published a successful analysis of causation by reference to conditionality or lawfulness ..." (a.a.:5).

³⁵Wallace (1972, 1974) ger i sina omfattande arbeten en mycket tydlig bild av dessa variationer.

³⁶Jfr. t.ex. Molander (1982:11).

³⁷Molander (1982:164ff) gör en översikt av olika sätt att analysera kausalitet och ger följande nyckelbegrepp med vars hjälp bestämningar har företagits: "regularities, laws, conditions, counterfactuals, explanation, funktional relationship, probabilities, necessity (necessitation) and human action".

är nödvändig, tillräcklig eller kanske rent av både nödvändig och tillräcklig för att verkan skall uppträda?³⁸ Eller handlar kausalpåståenden inte om detta?

Mitt speciella intresse gäller möjligheterna att skilja mellan kausalrelationer och samvariationer. Råkar en viss P bara sammanfalla med eller just föregå något eller bidrar P till att producera detta något? Analys eller presentation av de många teorityper som nämnts ovan kommer inte att företas i detta sammanhang³⁹.

Problemet är på intet sätt nytt. "/I/t follows from Hume's definition of a cause that night is the cause of day, and day the cause of night, for no two things have more constantly followed each other since the beginning of the world" konstaterade redan Humes samtida, Thomas Reid⁴⁰. Problemet att skilja verklig kausalitet från skenkausalitet och tillfällig korrelation har allt sedan dess inneburit stora, för att inte säga oöverstigliga svårigheter för den humeanska teorin och dess efterföljare regularitetsteorin⁴¹. Uppenbarligen är det upprepade och universella sammanfallet av händelser inget tillräckligt villkor för kausalitet, men det har oftast betraktats som ett nödvändigt även bland dem som reviderar och kritiserar regularitetsteorin⁴².

³⁸Se Sosa (1975) för en kort diskussion om detta och om Mackies (1975) försök: "If C is a cause of E, (on certain occasion) the C is an INUS condition of E, i.e. C is an insufficient but necessary part of a condition which is itself unnecessary but exclusively sufficient for E (on that occasion)", här citerad efter Sosa (1975:3). Sosa finner inget av alternativen tillfredsställande (a.a.:4).

³⁹Samtliga teorityper uppvisar såväl för- som nackdelar. Aktörs- eller manipulerbarhetsteorin sammankopplar kausaliteten med människors förmåga att uppträda som kausala agenter. Företrädare för denna uppfattning är t.ex. von Wright (1971) och Molander (1982). Som förutsättning för kausalitetsföreställningar synes mig aktörskapacitet vara nödvändig. I så motto och som en stark markering om att "aktörskausalitet" också måste rymmas i en teori om kausalitet är aktörsperspektivet viktigt. Men därav följer inte att hela analysen av kausalitetsfrågan är betjänt av att grundas i aktörs- eller handlingsteorin, i varje fall inte om med aktörer endast avses mänskliga sådana. De teorier som Harré och Madden (1975) utvecklar kombinerar på ett intressant sätt ett slags aktörsperspektiv med resonemang om naturlig nödvändighet.

⁴⁰Här citerad efter Wallace (1974:50)

⁴¹Lewis (1973:557) menar sig ha "no proof that regularity analysis are beyond repair ..." men, fortsätter han "it is office it to say that the prospects look dark. I think it is time to give up and try something else."

⁴²Fundamentalkritiker som accepterar detta är t.ex. Harré och Madden (1975:2). Till revisionisternas skara hör bl.a. Hempel (1965), Nagel (1961) och Beauchamp och Rosenberg (1981). Bhaskar (1978) däremot menar att "constant conjunction" inte heller är en nödvändig betingelse för kausalitet. Mera om detta längre fram.

Ytterligare krav måste ställas för att göra det möjligt att sortera bort Reids natt och dagexempel. Ett vanligt tillvägagångssätt är att utveckla föreställningar om naturlagar eller andra instanser (laglika påståenden) som kan spela en motsvarande roll. De enskilda kausalrelationerna betraktas som instanser av dessa lagar. Detta var en tanke som Hume formulerade i polemik mot samtida kausaltänkande, vilket innehöll föreställningar om verkande krafter som tillämpades i resonemang om enstaka händelseförlopp. I detta "försvarsarbete" har också stort intresse ägnats åt att undersöka de rent formella egenskaperna hos kausalitetspåståenden och om hur slutledningar om kausalitet skall kunna göras. Svårigheterna att skilja mellan kausalitet och korrelation sammanhänger emellertid inte med de formella egenskaperna hos lagar, slutledningar och kausalpåståenden, utan med om lagen är en lag, dvs. sann och ger uttryck för kausalrelationer och inte korrelationer beroende t.ex. på en gemensam bakomliggande orsak. Här uppstår ett induktionsproblem. När skall en lagkandidat betraktas som lag? Eller annorlunda uttryckt: hur skall det gå till att få kunskaper om att de slags händelser vilka lagen relaterar till varandra inte är accidentiellt, utan kausalt förbundna? Att hänvisa till en lagansats, även av "covering-law"-typ, innebär att problemen att skilja mellan kausalitet och korrelation formuleras att gälla, inte enstaka händelseförlopp, utan bedömning av lagar.

De kriterier som bl.a. Nagel (1961:56-67)⁴³ och Hempel (1965:232, 264ff)⁴⁴ formulerar för lagar förmår inte stänga ute alla korrelationsexempel. Nordenfelt visar med ett enkelt exempel att detta gäller för Hempels kriterier⁴⁵. Att detta försök att rätta regu-

⁴³Wallaces (1974:211) goda sammanfattning lyder: "Nagel maintains that nomic universality is distinct from accidental universality but denies, as a basis for this distinction, any element of necessary connection. In place of such necessity he would substitute the following four conditions as determinants of nomic universality:

1. The universal statement must be unrestricted, not dealing with individuals or objects that are spatiotemporally localized;
2. it must be merely vacuously true;
3. the evidence in its support cannot be known to coincide with its scope of prediction; and
4. on the basis of indirect and apparently negative evidence one would be disposed to retain the statement, because its rejection would require a serious reorganization of a substantial part of one's knowledge."

Trots den uppskattning med vilken Wallace (1974:206ff) kommenterar Nagel (1961) citerar han med försiktigt instämmande följande omdöme: "... Nagel has reduced the principle of causality to advice to look for regularities. If the principle of causality is so conceived, it is difficult to see how Nagel has avoided the 'descriptivist' view of science ... he wishes to clame more for science than his Humean commitment will consistently allow" Dougherty (1966:221), här citerad efter Wallace (1974:217).

⁴⁴Jfr. Nordenfelts (1981:17) presentation.

⁴⁵"Assume that we have a /type of/ machine with the following properties: Whenever we press button A in the machine, lamp B blinks and immediately after, lamp C blinks. B and C are not connected to each other. Button A is the only link. There is a connection from A to B and a separate connection from A to C. It is also included in the construction that the only way of making B

laritetsteorin genom att förfina de formella reglerna för hantering av kausala förklaringar är problematiskt antyds också av Poppers sätt att modifiera sin ståndpunkt i diskussionerna med Kneale⁴⁶ och inte minst av Molnars rekonstruktion av den senares argument. Molnar (1974) påvisar - under vissa villkor⁴⁷ - att givet en regularitetsteori om naturlagar kan inte påståenden om orealiserade möjligheter (påståendet p är ett möjligt påstående, dvs. strider ej mot någon naturlag och p är falskt) göras utan motsägelse.

Det senaste grandiosa försöket att rädda den humeanska teorin har gjorts av Beauchamp och Rosenberg (1981). De arbetar såväl exegetiskt som rekonstruktivt och menar sig till och med kunna visa att Hume hade rätt när det gäller kausalitet⁴⁸.

"/H/ow truly causal sequences are to be distinguished from apparently causal sequences" menar de vara "the critical point in Hume's argument" (a.a.:61). Men det är ingen lätt uppgift att finna ut vilka de avgörande kriterierna för denna distinktion är hos de båda författarna och deras rekonstruktion av Hume. I humeansk anda betraktar de en kausalrelation mellan händelser som instanser av naturlagar. Kausalrelationen är alltså nära förknippad med lagar eller laglika generaliseringar och problemet gäller, som jag redan påpekat, att skilja dessa från mera accidentiella generaliseringar. Men precis där de omvälvande landvinningarna skall presenteras levererar författarna en snöplig undanmanöver. De menar att de sedvaliga humeanska kraven på lagar är tillräckliga, men som Berofsky (1983:484) konstaterar är det inte svårt att konstruera ett obegränsat antal accidentiella universaliala som svarar mot dessa krav. Deras strategi för att skilja ut de sistnämnda har sammanställts av Berofsky: "any universal proposition is merely accidental

blink is by pressing button A. Hence, it is true that whenever B blinks, C blinks. This is true, although B's blinking is obviously not the cause of C's blinking." Nordenfelt (1981:18).

⁴⁶ Diskussionen kommenteras av Beauchamp (1974:36ff) och är samlad i samma volym (pp. 39ff).

⁴⁷ Villkoren gäller bl.a. den definition som Molnar gör av naturlagar.

⁴⁸ Detta är, som torde ha framgått av min framställning, synnerligen anspråksfullt. Beauchamp och Rosenberg levererar intressanta analyser och klargörande distinktioner. T.ex. sammanför de två olika teorier om kausalitet som regelmässigt tillskrivs Hume till en sammanhängande helhet gällande å ena sidan den typ av relationer mellan händelser som utmärker en kausalrelation och å andra sidan en psykologisk förklaring till att den iakttagna relationen uppfattas som nödvändig (Beauchamp och Rosenberg 1981:7). De understryker också den ofta förbisedda distinktionen mellan kausalrelation och kausal förklaring. Den senare tillhör medvetandesfären medan den förra gäller medvetandeoberoende förhållanden. Framställningen innehåller också många tveksamma inslag och, som det synes, taktiskt betingade definitioner av meningsskiljaktigheter och tolkningar av ståndpunkter. Inför de anspråk Beauchamp och Rosenberg reser skriver en recensent - Bernard Berofsky (1983) själv "a Humean of sorts": "I could not but suspect a priori that the feat would require some fancy footwork" (a.a.: 478).

... if there exist conditions in the actual world under which the antecedent and the consequent could fail to be conjoined ... adequate testing ... would indicate that some generalizations are lawlike and others accidental ... An allegedly 'accidental' universal that meets the test of survival we have proposed is a universal law" (Beauchamp och Rosenberg 1981:153-6, citatarrangemanget är hämtat från Berofsky 1983:484). På den för rehabiliteringsprojektet kritiska punkten misslyckas Beauchamp och Rosenberg. Det är naturligtvis besked om hur den aktuella testen och överlevnadstesten (den senare uppenbarligen en vetenskapssociologisk kategori) bör se ut som behövs. Generaliseringar som motstår falsifikation är, som Berofsky påpekar (a.a.:486), långt ifrån allt som inbegripes i föreställningarna om kausala lagar. Försöken att fylla den luckan med "objective necessity" skall därför behandlas med respekt förmanar han Beauchamp och Rosenberg⁴⁹. I Humes s.k. andra definition förekommer begreppet nödvändighet. Orsak och verkan är med nödvändighet förbundna med varandra. Men den nödvändigheten gäller enligt Beauchamps och Rosenbergs tolkning bara i våra sinnen. Den betraktas med andra ord som en psykologisk företeelse. En av huvudrivalerna till regularitetsteorin uppfattar kausalitet som innebärande att någon form av nödvändighet mellan orsak och verkan föreligger i verkligheten. Till en speciell variant av denna "necessity theory of causality" återkommer jag i avsnittet om de produktiva mekanismerna.

Mitt speciella intresse - att skilja mellan kausalitet och korrelation tillgodoses inte och förefaller inte heller kunna bli tillgodosett inom regularitetsteorins ramar.

Kontrafakticitet

En typ av försök att skilja kausalitet från korrelation har tagit fasta på den omständigheten att kausalitetspåståenden också tycks säga något om det som inte är (om vad som hade hänt om inte orsaken varit där) vilket inte gäller för korrelationsdito. Hävdar man att de arbetsmarknadspolitiska insatserna förorsakade en lägre arbetslöshet synes detta också betyda att om dessa insatser inte hade företagits så skulle arbetslösheten (under vissa - i övrigt lika eller liknande - omständigheter) ha varit högre. Ett påstående om att förändringar inom arbetsmarknadspolitik och arbetslöshet sammanfaller i tiden innehåller inte motsvarande implikationer⁵⁰.

⁴⁹ Kritiken mot regularitetsteorin kan göras mera omfattande och genomgripande. Harré och Madden (1975:1) påstår frankt att "/t/here can be no doubt that the Humean conception of causality and its linear decedant, the Regularity Theory, must be wrong ..." I argumentationen ingår bl.a. en träffande karakteristik av regularitetsteorins företrädare som varande "logicister". Logicismen "seeks above all to explicate important distinctions among and characterisations of propositions in terms of their logical form. All else that cannot be referred to direct experience is to be referred to psychology for explanation." (a.a.:28).

⁵⁰ Eller uttryckt på "lagnivå": Law statements entail or sustain counterfactuals whereas accidental generalizations do not." Mackie (1973:65). En av de omständigheter som skapat bekymmer är att kontrafaktuella satser uttryckta med hjälp av materiell implikation alltid är sanna. Hela satsen blir sann om antecedenten är falsk,

Redan hos Hume finns formuleringar som pekar i denna riktning⁵¹, vilket Lewis (1973) tar som utgångspunkt för en kontrafaktisk analys av kausalitet. Denna påstås på avgörande punkter skilja sig från den humeanska huvudfåran⁵². Men det är inte omöjligt att företa analyser av kontrafakticitet inom en regularitetsteoretisk uppfattning. Att resonera om kontrafakticitet innebär alltså inte automatiskt att regularitetsteorin överges, även om argument för att pröva andra utvägar synes föreligga. Att definiera kausalitet med hjälp av kontrafakticitet bidrar emellertid inte till någon större klarhet eftersom denna knappast är bättre utredd eller grundligare förstådd än kausaliteten⁵³. Genom att undersöka kontrafaktualiteter och ställa olika uppfattningar om dessa⁵⁴ mot olika kausalitetsdefinitioner kan dock en djupare förståelse för båda begreppens karaktär vinnas, vilket dock skulle föra långt utöver de uppgifter jag ställt mig i detta sammanhang.

Det är lätt att instämma i Lewis' (1973:557) påstående att: "we do know that causation has something or other to do with counterfactuals. We think of a cause as something that makes a difference, and the difference it makes must be a difference from what would have happened without it." Det framstår som om det kontrafaktuella inte lägger någonting nytt till kausalitetsbegreppet, bara att det synnerligen tydligt ger uttryck för en redan närvarande dimension hos detta. Jag kommer inte att gå närmare in på alla de problem som de filosofiska diskussionerna om kontrafaktualitet givit upphov till. Mitt syfte är istället, att på ett mera common senseartat sätt, använda utmaningen som ligger i kontrafakticitetsformuleringen till att resonera om förutsättningsarna för och de praktiska möjligheterna att undersöka effekter, dvs. att skilja kausala utflöden från tids- och rumsmässigt sammanfall. Därvid kommer jag med nödvändighet också att beröra vissa fundamentalfilosofiska spörsmål men mer i förbigående och inte som någon huvudsak.

vilket just är det kontrafaktuella påståendets kännemärke. Se t.ex. Olsson (1975:221ff). Men detta problem synes mera ha med den materiella implikationens egenskaper att göra än vara till besvär i kontrafaktuellt resonerande som sådant.

⁵¹"Hume's 'other Words' - that if the cause had not been, the effect never had existed - are no mere restatement of his first definition. They propose something altogether different: a counterfactual analysis of causation." Lewis (1973:557).

⁵²Mackie (1973:65) menar t.o.m. att det som uppdagats i analysen av kontrafaktualitet synes tvinga "us to reject a Humean or regularity theory of causation, and to admit that causal laws involve connections that are not reducible to concomitances and sequences."

⁵³Se t.ex. Elster (1978:175). Referenser till den moderna filosofiska diskussionen återfinns bl.a. hos Mackie (1973:65 not 2) och Olsson (1975:250 not 2). Nordenfelt (1981:24) använder ett kontrafaktiskt experiment för att avgöra vad som är oundgängliga (indispensable) villkor för händelsesammanhang - dvs. ett kriterium för differentering mellan kausalitet och korrelation.

⁵⁴Jfr. t.ex. Mackie (1973:66ff) som beskriver sex olika tolkningar.

Den konventionella vetenskapliga visdomen upphöjer experimentet till METODEN att vinna kunskap om kausala relationer. Inte ens denna idol, än mindre dess släktingar, kvasi-experimentet och "naturliga" experiment⁵⁵ är utan problem och till dessa återkommer jag. Men vad står till buds när varken experimentella eller komparativa metoder kan användas så som är fallet i historisk forskning och ofta också i den slags nutidshistoriska undersökningar som utvärdering kan sägas representera?

Svaret är: kontrafaktiskt resonerande. Tänk bort den omständighet vars kausala betydelse skall bedömas och undersök vad resultatet skulle ha blivit! Jämförelsen med den verkliga situationen ger effekten. Kontrafaktiska konsekvenser som inte experiment- eller jämförelsemetoder kan hjälpa oss att producera får vi själva tänka fram. Detta slags "tankeexperiment" företas, som Elster (1978:176) påpekar, nästan alltid vid historieskrivning. Olika faktorerers kausala betydelse i ett förlopp jämföres. Den kontrafaktuella dimensionen förblir ofta implicit men på senare år har flera försök gjorts inom den s.k. nya ekonomiska historien att medvetet behandla den slags problematik som kontrafaktualiteten aktualiserar⁵⁶.

Uppenbarligen är det inte alldeles enkelt att följa rekommendationen ovan. För det första och mest näraliggande måste konsekvenserna av att ta bort en viss faktor kunna bedömas. Dessa kan givetvis inte undersökas empiriskt eftersom det som borttänkes faktiskt har inträffat (jfr. inledningen till detta avsnitt). Detta kan vi kalla härledningsuppgiften. För det andra kan det hända att det som provas borttänkt i tankevärlden och/eller i den verkliga världen är så intimt sammanhängande med andra element att ett borttänkande skulle ställa sig problematiskt. Vi kan kalla detta legitimitetsfrågan (för den kontrafaktiska anteceden⁵⁷ten⁵⁷).

Denna problematik har på ett förtjänstfullt sätt tematiserats av Elster (1978:175ff) och jag skall ta hans diskussion och de kommentarer och meningsutbyten som den provocerat som utgångspunkt för min fortsatta diskussion⁵⁸.

⁵⁵Termen används av bl.a. Cook och Campbell (1979:296).

⁵⁶Gustafsson (1976:273f) refererar de två viktigaste invändningarna mot den nya genren: den är renodlat positivistisk och den har anammat den neoklassiska ekonomiska teorin.

⁵⁷Jfr. Elster (1978:184f).

⁵⁸Det Elster företar är 1. en selektiv genomgång och värdering av den filosofiska diskussionen om kontrafaktualitet, 2. att med utgångspunkt från denna formulera några krav på kontrafaktuella resonemang och på teorier som skall fungera i sammanhanget och 3. med hjälp av denna apparatur granska fem temata inom den ekonomiskhistoriska forskningen. De kommentarer jag beaktat är Barry (1980) de sex inläggen i Inquiry (vol. 23, No 2, June 1980) samt den (ännu) obesvarade Wilson (1982). Elsters svar återfinns i Elster (1980a och b).

Elster menar att den teori som används för härledningsuppgiften också måste brukas vid prövningen av legitimitetsfrågan. Teorin fungerar då som ett slags filter. Antecedenter som inte strider mot teorin släpps igenom medan andra bör avvisas som illegitima. Teorins dubbla uppgift så som skisserad av Elster leder till en paradox. Bättre - mera deterministisk - och fullständigare teorier underlättar härledningsuppgiften, men mängden av legitima antecedenter minskar. Varje element som inte kan bli förmeål för tankeexperiment är, enligt Elster (1978:185), inneboende otillgängligt för kausala bedömningar.

En annan tanke hos Elster är att det som tankeexperimentet handlar om verkligen skall kunna ha inträffat "på riktigt" och han formulerar frågan om hur långt tillbaka i tiden man måste gå för att finna den punkt där den historiska utvecklingen skulle ha kunnat dela sig (the nearest branching point) för att nå fram till det tänkta tillståndet. Antecedenten skall med Elsters ord vara "capable of insertion into the real past" (a.a.:184)⁵⁹.

Det stora problemet med Elsters framställning är att en ström av skarpsynta och precisa (ibland överprecisa) kommentarer och utläggningar aldrig ger plats för en systematisk presentation av hans egen grundhållning i ontologiska, vetenskaps- och kunskapsteoretiska frågor.⁶⁰ Det förblir därför oklart vad det är för utgångspunkt Elster försöker ta till sin hjälp för att vrida in den ex-post-resonerande vetenskapen i sundare banor. Det blir vidare svårt att riktigt kunna bedöma vad hans förslag innebär. Utgör hans rekommendationer något framsteg när det gäller att skilja kausalitet från korrelation? Jag skall ägna Elsters mer eller mindre underförstådda teori- och kunskapsuppfattning en viss uppmärksamhet som ett led i diskussionen om kontrafaktualitet.

⁵⁹Något om bakgrunden - om än kryptiskt kortfattat (intresserade hänvisas till källorna) - till denna tanke måste presenteras. Elster kommenterar, berömmar och kritiserar Lewis' försök att analysera kontrafaktuella påståenden med hjälp av en "possible world"-ansats. Lewis önskar pröva kontrafaktuella påståendens sanningsvärde genom att företa en undersökning i den möjliga värld i vilken antecedenten är sann och som ligger närmast den aktuella världen. Är påståendet sant i denna värld då är det kontrafaktuella påståendet också sant i vår värld. Elster invänder att kontrafaktuella påståenden hellre bedöms som rimliga än sanna/falska och att närhetsbedömningen världar emellan inte kan göras utan cirkularitet; att närhetsbegreppet i detta sammanhang innehåller kausalitetsbegreppet som är det som Lewis försöker analysera med hjälp av kontrafakticiteten. Elsters påpekanden förefaller rimliga. Han är inte inne på att utveckla en egen teori om kontrafaktuella påståenden (eller förhållanden) men modifierar Lewis' och diskuterar deras användning inom historieforskningen. Det är i detta sammanhang han ger Lewis' idé om närmaste värld en annan utformning: den möjliga, ej aktuella, värld är närmast vars historiska brytningspunkt ligger närmast i tiden.

⁶⁰En recensent, Wilson (1982:433) finner att: "Underlying Elster's approach there is a systematic position concerning the nature of social phenomena and the way logical issues should be dealt with is clearly evident throughout the book, and it is with regard to these underlying assumptions that serious difficulties arise."

Elster arbetar utifrån idén att "knowledge proceeds by exclusion". Den skiss till teori⁶¹ som skall förklara en process som han framlägger är utformad i enlighet med detta. Teorin uttalar sig om vilka variabelvärden som är tillåtna för de variabler som beskriver processen, vilka kombinationer av variabelvärden (för respektive variabel) som är tillåtna samtidigt och vilka tillstånd som kan följa efter varandra⁶².

En teori av detta slag blir, även med skärpta krav på determinism, ingenting annat än ett logiskt system av satser som ges empirisk tolkning. En sådan teori säger ingenting om hur eventuellt verkande kausala mekanismer ser ut eller om varför världen ser ut som den gör. Den säger bara vad som kan existera samtidigt och vad som kan följa efter vartannat. Teorin är modell för produktion av empiriska utfallsramar. Den anses förklara en viss process om den genererade utfallsramen täcker de utfall som processen uppvisar (och kommer att uppvisa). Det finns ingenting som säger - det betraktas sannolikt som omöjligt - att de logiska relationerna som ingår i teorin mellan olika begrepp har någon motsvarighet i relationer mellan eller inom objekt i verkligheten.

Denna underförstådda kunskapsteori tycks endast tillåta två "teoretiska" nivåer: å ena sidan de empiriska beskrivningarna, variabelvärden som utgör en i sig ostrukturerad, ohierarkisk och atomär mängd och å andra sidan en teori som med hjälp av delvis godtyckligt stipulerade logiska villkor och operationer ordnar dessa variabler och variabelvärden genom att uttrycka något om relationerna dem emellan. Kausala lagar synes i denna modell bli det samma som ständigt återkommande sammanfall av variabelvärden. En lag av detta slag säger då att en händelse a alltid under givna villkor åtföljs av händelsen b. Detta kan beskrivas som atomär verklighet registrerad som variabelvärden och en uppsättning logiskt ordnade påståenden. Mellan empirisk fakticitet och logisk abstraktion finns intet. Wilson (1982:439f) finner mycket riktigt att "the conception of theory Elster assumes ... is essentially equivalent to the covering-law model for natural sciences formulated by J.S. Mill

⁶¹ Det gäller en teori som skall ingå i den mängd påståenden, S, som skall tillåta slutledningen från den kontrafaktuella antecedenten p till konsekvensen q, $S \& p \rightarrow q$.

⁶² Teorin T förklarar enligt Elster processen P, något förenklat uttryckt, om

- P vid varje tidpunkt fullständigt beskrivs av variablerna $x_1, \dots, x_n$,
- T föreskriver att det 1. för varje variabel (var för sig) finns en mängd tillåtna variabelvärden, 2. att det finns en mängd av samtidigt tillåtna värden för var och en av variablerna och 3. att det för varje tillåten värdekombination (enligt 2) vid en viss tidpunkt (t) finns minst en tillåten värdekombination (enligt 2) som i kraft av T utesluts vid en senare tidpunkt (t+1) och slutligen att sekvensen av de uppsättningar variabelvärden som beskriver P faller in under villkoren ovan. Elster använder denna apparat för att diskutera olika slags krav i samband med kontrafaktiska resonemang.

and popularized by Hempel and Oppenheim ... Elster relies heavily on the availability of such a theory to render contrafactual conditional meaningful ..."⁶³.

Två av Elsters kommentatorer - Barry (1980) och Lukes (1980) - förkastar hans principer (utformningen av legitimitetskravet och kravet på inträde i "the real past") för kontrafaktuella resonemang. De anför en rad exempel och menar att kriterierna förbjuder intressanta och rimliga resonemang men ger inga principiella argument för sina ståndpunkter. Elster (1980a,b) vidhåller sina krav men ger inga nya argument.

Dessa båda recensenter menar också att Elster tenderar att överkonkretisera de kontrafaktuella resonemangen (Barry 1980:139), att han resonerar om brytpunkten som om det skulle finnas "a matter of fact" (Lukes 1980:151). Elster tillbakavisar kritiken och hänvisar till att han i motsats till Lewis inte tänker sig en "full-blodsbeskrivning" av den kontrafaktuella utvecklingen utan bara en skelettartad framställning.

Lukes påpekar vidare att de kontrafaktuella resonemangen bör handla om denna värld⁶⁴ och inte om någon annan värld. Elster menar med hänvisning till textpassager att det är just vad han avsett med sitt förslag om kontrafaktuellt resonerade.

Tre exempel - här ytterligt ofullständigt skisserade - får tjäna som illustrationer.

Antag att jorden plötsligt skulle stanna, ber oss Barry (1980:140), då skulle vi alla slungas av med en enorm hastighet. Enligt Elsters kriterier bör detta vara ett illegitimt resonemang. Samma gravitationslagar med vars hjälp vi uttalar oss om utfallet i den hypotetiska situationen omöjliggör att jorden stannar. Likväl förefaller detta tankeexperiment fullt rimligt.

Ett annat exempel anfört av Lukes (1980:149f) är följande. Antag att Trotskij hade efterträtt Lenin i Stalins ställe, vad hade då hänt i Sovjetunionen? Elster finner också denna antecedent illegitim. Just de egenskaper hos Trotskij som gjorde honom till en politiskt intressant person är också de egenskaper som utesluter att han skulle kunnat erövra och behålla makten. Ändå framstår det inte som orimligt eller ointressant att fundera över Trotskijhypotesen.

⁶³ Elster påpekar att J.S. Mill intressant nog inte accepterade kontrafaktuellt resonerande (hans Method of Difference) i samhällsvetenskap eftersom vi inte kan föreställa oss att ett samhälle förändras i ett visst avseende samtidigt som det i alla andra avseenden förblir det samma. Några sådana restriktioner finns inte i Webers metodlära. Elster kritiserar både Mill och Weber för (varandra motsatta) ontologiska ställningstaganden till frågan om kontrafaktiska resonemangs legitimitet och menar att den bör avgöras med hjälp av specifik teori (Elster 1978:178ff).

⁶⁴ Han hänvisar till Mackies (1973:86) "condensed argument"-typ av tolkning.

Vad betydde järnvägarna för USA:s ekonomiska utveckling? Detta är en paradfråga inom den s.k. nya ekonomiska historien. I anslutning till Fogels (1964) undersökning kommenterar Elster frågan om det legitima i att tänka bort järnvägen och samtidigt, kontrafaktiskt, anta att en annan innovation och typ av transportteknologi -kanalfarten - hade introducerats⁶⁵. Elster menar att om vi har en så stark teori att den förmår förutsäga innovationen och spridningen av denna nya teknologi, ja då skulle den inte heller kunnat undvika att förutsäga järnvägens införande. En teori som tillåter ett antagande om utebliven järnvägsintroduktion ett visst år kan inte (med mindre att den är felaktig) förutsäga utvecklandet av kanalfarten utan måste istället komma fram till resultatet att järnvägen hade dykt upp de närmaste åren menar Elster.

Trots vad Elster anför är det svårt att inse att ett resonemang om den ekonomiska utvecklingen med en annan transportteknologi måste avvisas om järnvägarnas betydelse skall belysas.

Hur kan det komma sig att Elster formulerar sina kriterier på det sätt han gör och vilken poäng är det med dem? Svaren på dessa frågor förefaller mig direkt sammanhånga med Elsters teori- och kunskapsuppfattning.

En teori av det slag vi finner hos Elster är i vissa väsentliga avseenden godtycklig. Den skall vara logiskt koncistent, gärna ekonomisk och täcka de empiriska utfall som det förklarade uppvisar (och kommer att uppvisa). I övrigt ställs inte - och kan rimligen ej heller ställas - några krav. Elster kan därför, för att inte uttömma möjligheterna till kausalundersökningar som utvecklandet av bättre teorier skulle medföra, välja en mindre deterministisk teori än den som kunskapsläget ger möjlighet till. Valfriheten kommer sig av att en teori med vidare utfallsramar också kan fås att täcka in de empiriska utfall den mera deterministiska teorin genererar. Uppenbarligen sammanhänger Elsters kriterier för val av antecedenter inte med hur verkligheten ser ut - då skulle inte legitimiteten ha kunnat ändras genom teorijustering - utan med egenskaper hos den teoretiska apparaten.

Ett logiskt system av satser för produktion av empiriska utfall tålar inga logiska motsägelser. Då kollapsar modellen. Skall teorin gälla, och det empiriska utfallet är dess enda externa testinstans, finns inga möjligheter att resonera om vad en tänkt introduktion av en antecedent som strider mot teorin i konsekvenshärledningen skulle innebära för möjligheterna att genomföra härledningen. Svaret är, genom teorins formella egenskaper och vad den kan handla om, givet: det går helt enkelt inte.

Av detta följer också tendensen till överkonkretisering. När Elster talar om att kontrafaktiska resonemang skall gälla en skelettvärld och alls inte någon fullblodsvärld avser han att bara ett begränsat antal variabler skall behandlas. Men det enda som kan sägas om

⁶⁵Engelman (1980:172, not 14) påpekar att Fogel egentligen antog att en redan tillgänglig teknologi skulle expandera. Detta spelar ingen roll för principresonemanget, men väl för den aktuella studien. En viktig poäng som Elster för fram i detta sammanhang är den avgörande skillnaden mellan "introduction gains" och "removal loss". Att bli av med något man har är något helt annat än att aldrig ha haft det.

variabler är vilka värden (och kombinationer, successioner av värden) de kan anta och rimligen inget om vilka tendenser som kan eller måste göra sig gällande. Härigenom uppstår oundvikligen en konkretion, om än bara i de beaktade variablerna. Något annat sätt att beskriva en möjlig värld på tycks inte finnas i detta tänkande. Kravet på att den kontrafaktiska antecedennten skall vara kapabel att inträda i den verkliga världen skall sannolikt också ses i relation till den arbetande teorin och blir på så sätt bara en annan (dynamisk) aspekt av att antecedennten inte får vara teori-stridig.

"/A/ny statement that one makes about events that goes beyond flat description ... entails a counterfactual" (Barry 1980:137) och det som i den aktuella kunskapsuppfattningen går utöver den rena beskrivningen är de relationer mellan variabelvärden som teorin föreskriver⁶⁶. Om dessa relationer inte är tillfälliga utan i någon mening nödvändiga finns också den kontrafaktiska dimensionen där.

Som Wilson påpekar finns det två sätt att uppfatta "nödvändighet" och andra modala begrepp. Enligt det ena, starkare sättet, handlar dessa begrepp om hur världen är. Vad som är nödvändigt beror på det sätt på vilket världen fungerar. Det andra, svagare, däremot härleder nödvändigheten (möjligheten eller vilket modalbegrepp det rör sig om) från teorins egenskaper (Wilson 1982:438)⁶⁷. Avgörande för hela ansatsen blir förekomsten av kausala lagar, men jag har svårt att se något som tyder på att Elster skulle kunna undvika den moderna regularitetsteorins problem.

⁶⁶I den mån kausallagar är inblandade säger de att ett visst slags händelse (uttryckt genom ett värde på en variabel) alltid, under vissa givna betingelser, åtföljs av ett visst annat slags händelse. Kausalrelationen kan då sägas ge uttryck för en nödvändig relation mellan variabelvärden. Den säger något om världen - så som den registreras i aktuella variabler - som går utöver en ren beskrivning, med kända kontrafaktuella implikationer. Rent faktiskt torde det emellertid vara synnerligen ovanligt att variabelvärden utan vidare uppvisar det mönster som en kausallag föreskriver. Som regel får stora ansträngningar ägnas de "vissa givna betingelserna" ända dit hän att det undersökande subjektet skaffar sig kontroll och arrangerar verkligheten så att det föreskrivna händelsemönstret får chans att framträda. Problemet med den aktuella kunskapsuppfattningen är att en kausalrelation inte kan gälla något annat än relationer mellan variabelvärden (som hör till den rena beskrivningens nivå) och att dessa inte, annat än i undantagsfall, uppvisar den slags regularitet som teorin föreskriver. De problem som jag berört ovan är i första hand regularitetsteorins.

⁶⁷"the whole complex of concepts including causation, countrafactual conditionals, and possible worlds has been reduced to the weak sence of 'possible' and 'necessary' derived from the theory in question." (Wilson 1982:438). Jfr. också Harré och Madden (1975:79) som dock använder terminologin på ett något annorlunda sätt. För dem är t.ex. nödvändighet i stark bemärkelse logisk nödvändighet - dvs. som är giltig i alla världar, medan svag nödvändighet är en nödvändighet som emanerar från världen sådan den är och som därför inte behöver vara nödvändig i andra världar.

De regler som Elster formulerat för ex-postundersökningar synes direkt sammanhånga med hans ej helt explicita⁶⁸, vanliga men likväl problematiska vetenskaps- och kunskapsteoretiska position. Kontrafaktualitetsproblematiken behöver en annan formulering⁶⁹.

Vad kan då sägas om de tre anförda exemplen? Jordens plötsliga stannande erbjuder enligt min bedömning inga problem. Tankeexperimentet kan utformas så att de ingående objekten (jorden som stannar och våra kroppar som befinner sig på jordytan) samt de i sammanhanget verkande mekanismerna på ett rimligt sätt kan avgränsas och fås att bilda ett system slutet för ovidkommande externa influenser. Konsekvenserna av jordens plötsliga stannande kan därför utan svårighet utrönas och det oavsett om detta stannande kan tänkas verkligen kunna ske på ett sådant sätt att de i konsekvenshärledningen ingående antagandena inte motsäges eller ej⁷⁰. Detta gäller under förutsättningen att det är just relationerna mellan jorden (dess rotation) och våra kroppar som skall illustreras med tankeexperimentet. Gäller frågan istället att belysa konsekvenserna av att jorden faktiskt stannar, dvs. också av de omständigheter som gör det möjligt att den stannar (t.ex. gravitationskraftens kollaps) blir svaret givetvis ett annat och mera svårutrett.

Ett resonemang om Trotskij vid makten är mycket svårare att genomföra. Det ställer sig mycket vanligare att avgränsa det system inom vilket det alternativa förloppet kan tänkas försiggå. De i sammanhanget verkande kausala mekanismerna kan förmodas vara flerfaldiga och interagerande⁷¹. Om vi ändå antar att det finns kunskaper av det slag som möjliggör rimliga resonemang om alternativa utvecklingsförlopp i Sovjetunionen bör vi ta ställning till vad sådana resonemang svarar på för typ av frågor. Jag kan tänka mig följande. Om det verkligen går att visa det orimliga i att Trotskij skulle kunna ha gripit och behållit makten är detta för det första en viktig kunskap och då särskilt om de omständigheter som "ansvarar" för denna omöjlighet kan utpekas och undersökas. För det andra är denna omöjlighet relevant oavsett hur härledningsupp-

⁶⁸I ett senare arbete (Elster 1983) hänvisar han dock angående kausalitetsförklaringar med förtroende till Beauchamp och Rosenberg (1981).

⁶⁹"a counterfactual statement does embody some sort of conception as to how the world works, but this conception need not be formalizable as a theory in the Mill-Hempel-Oppenheim sense." Wilson (1982:440).

⁷⁰Elster resonerar i ett genmäle (Elster 1980a:145f) om betydelsen av att veta hur stannandet antas ha skett. Antar man att en Gigantiskt Hand har varit framme godkänner Elster antecedensten, medan den oprecisare antecedensten att jorden stannar inte är helt tillfredsställande just därför att det sätt på vilket stannandet antas ske kan strida mot härledningsmaskineriet.

⁷¹Det är för övrigt svårt att föreställa sig förekomsten av lagar eller lagliga påståenden av en sådan karaktär att de resonemang Elster för verkligen skulle kunna finna stöd i dessa. Detta påpekande gäller även i andra sammanhang. Argumentationerna framstår som mer insiktsfulla än vad kunskapsuppfattningen rimligen förmår härbärga.

giften hanteras. Genom att resa frågan om vad som hade inträffat om Trotskij "i verkligheten" hade efterträtt Lenin tvingas vi (givet de antagna kunskaperna) istället besvara frågan om varför detta inte hade varit möjligt. Därigenom skapas eller arrangeras kunskaper relevanta för frågan om vad Sovjetunionen var för ett slags fenomen och inte om hur Sovjetunionen verkligen skulle kunnat se ut under Trotskij. Man kan också resa frågan om hur Sovjetunionen skulle ha behövt se ut för att en Trotskij skulle ha varit möjlig vid makten. Genom att försöka genomföra det omöjliga tankeexperimentet och undersöka dess konsekvenser bör vi få kunskaper om just på vilket sätt, vilka aktörer, institutionella förhållanden etc., det var som skulle ha gjort det omöjligt för honom att förbli vid makten om han lyckats erövra den. Genom resonemangen får vi rimligen ingen kunskap om hur Sovjetunionen skulle ha sett ut under Trotskijs ledning utan istället lär vi oss vilken typ av objekt det faktiskt existerande Sovjetunionen var, vilka inneboende krafter och tendenser det var som styrde detta samhälle. Frågan gäller inte om antecedensten är legitim utan om vilken fråga den undersökta verkligheten tvingar oss till att besvara.

Om järnvägsintroduktionen i USA antas ersatt med en annan transportteknologi för beräkning av ett alternativfall kräver Elster att denna alternativutveckling skall vara härledbar från antecedensten och en teori om innovationer och teknologisk förändring. Men en så deterministisk teori kan inte undvika att förutsäga järnvägens introduktion (eftersom den faktiskt introducerades). Jag betvivlar att det för innovationer och också inom flertalet andra samhällsvetenskapliga områden är möjligt att utveckla rimliga teorier med den grad av determinism som det här är frågan om⁷². Men viktigare i detta sammanhang är att det inte alls är nödvändigt att från antecedensten kunna härleda utvecklingen av kanalfarten. Vi kan anta att så skedde och mera som räkneexempel - inte som en beskrivning av hur det faktiskt skulle ha gått - jämföra med järnvägsalternativet. Resultatet ger inte något egentligt svar på frågan om järnvägens bidrag till BNP men kanske en aning om hur den faktiska och den hypotetiska utvecklingen i grova drag förhåller sig till varandra och därigenom också något, och det är poängen, om hur den verkliga världen fungerar⁷³. Jag kan inte se att antagandet om kanaldrift skulle tvinga oss att resonera om en annan värld än den aktuella (inget i världen nödvändigt synes strida mot antagandet) så som jag accepterade fallet vara när det gällde det Sovjet i vilket Trotskij besatt makten.

⁷² Mitt tvivel sammanhänger bl.a. med svårigheten, ja kanske rent av omöjligheten att avgränsa och sluta de system som skall studeras. För att en strängt deterministisk teori skall fungera - dvs. att det empiriska utfallet skall bli det stipulerade - krävs att det undersökta systemet skall kunna isoleras från externa störningar. Om de svårigheter som är förknippade med detta se t.ex. Bhaskar (1979).

⁷³ Den typ av beräkningsarbete Fogel företar innehåller dock en rad problem som sammanhänger med tillgången på, ja kanske t.o.m. möjligheten av den slags teori och vetenskapsteori han använder. Detta gäller för övrigt generellt inom den s.k. nya ekonomiska historien. Jfr. t.ex. Wentworth (1974). Men diskussionen här handlar inte om detta.

Det avgörande för hur kontrafaktuella anteceder mer exakt skall utformas är den fråga som önskas besvarad. Det finns i och för sig ingen anledning att tillmötesgå de speciella krav som Elster formulerar. Dock kvarstår de problem som hans krav avsåg att vara ett svar på. Avgörande både för frågan om rimliga anteceder och för härledningsarbetet är de möjligheter verkligheten (inte en teori för produktion av tillåtna datautfall) ger till systemavgränsning. Om en sådan avgränsning inte kan uppnås blir den avgörande frågan istället om det ändå är möjligt att utföra någon form av tankeexperiment i en öppen omgivning (kontextuera i stället för isolera). Särskilt i det senare fallet torde det snarare gälla tendenser och kraftfält än empiriska utfall.

Problemen med det kontrafaktuella resonerandet kvarstår. Till en viktig del har de pekats ut av Elster, men ambitiösa lösningsförsök förmår inte övervinna utgångspunkternas begränsningar. Trots att han inleder sin framställning med att peka på regularitetsteorins svårighet att skilja mellan korrelation och kausalitet kan jag inte se annat än att han själv, genom den anlagda teori- och kunskapsuppfattningen, råkar in i just denna förlägenhet. Att skilja mellan kausalitet och korrelation är och förblir en svår och angelägen uppgift.

Kontrafakticitetsproblemet har många bottnar. C.I. Lewis (1929:142)⁷⁴ menar att "the whole content of our knowledge of reality is the truth of ... 'if-then' propositions, in which the hypothesis is something we conceive could be made true by our mode of acting and the consequent presents a content of experience which, though not actual now and perhaps not to become actual, is a possible experience connected with the present." Olsson (1975:236f) är ännu mera långtgående när han skriver "to evaluate a counterfactual is to evaluate it in relation to one's total world view. Any argument about a counterfactual claim is therefore an argument about identity and existence and thereby about the speaker himself." Detta är riktigt åtminstone i så motto att ett ställningstagande till kontrafaktuella påståenden förutsätter ett uttryckligt eller underförstått ställningstagande till ontologin, till frågorna om hur världen är.

Mindre högtflygande och mera i anknytning till det slags resonemang jag fört ovan menar Gustafsson (1976:288) apropå utvecklingen inom den s.k. nya ekonomiska historien att "/d/e kontrafaktiska orsaksförklaringarna /under vissa betingelser/ på ett utmärkt sätt /kan/ blottlägga och precisera innebörden i faktiska orsaksförklaringar. Mer kan de förmodligen inte göra. Men det är mycket nog."

Någon lösning av kausalitetsproblemet erbjuder inte det kontrafaktuella resonerandet. Det synes istället innehålla kausalitetens alla problem, men uttryckta på ett annat och i vissa avseenden tydligare sätt. Jag återvänder därför till kausaliteten, men först något om de mest respekterade sätten att resonera kontrafaktiskt.

⁷⁴Här citerad efter Olsson (1975:224).

Experiment, kvasi-experiment och "naturliga" experiment

Experiment, kvasiexperiment och s.k. naturliga experiment syftar till att undersöka orsakssamband. Den stora skillnaden i förhållande till ex-postresonerandet är att verkligheten tas till hjälp för produktionen av den kontrafaktiska antecedentens konsekvenser. Hur går detta till?

Antag att vi önskar undersöka effekten av ett mera aggressivt uppträdande mot klienter inom socialvården på dessas förmåga att själva kunna lösa sina problem. Det vi då idealt skulle vilja göra är att till var och en samtidigt ge det "normala" bemötandet och det aggressiva (dvs. både icke-behandling och "behandling"). Om detta vore möjligt skulle skillnaden i självhjälpsförmåga (och alla andra skillnader) uteslutande bero på skillnaderna i behandlingen. Villkoret "i övrigt lika omständigheter" (ceteris paribus) är i detta verklig-hetsfrämmande exempel fullständigt uppfyllt. Eftersom det uppen-barligen är omöjligt att samtidigt både göra en sak och inte göra den får något substitut sökas.

Om vi till två personer vars samtliga egenskaper är lika, dvs. som är varandras dubbelgångare, ger den ene behandling och den andre det normala (ur experimentsynpunkt: ingen behandling) är också ceteris paribusvillkoret uppfyllt och differensen återförbar på den ändrade behandlingens kausala influenser (dock med reservationen att behandlingen av den ena personen inte på något sätt får påverka utfallet av den andres självhjälpsförmåga, något som t.ex. kan vara fallet om båda uppträder på samma arbetsmarknad)⁷⁵. I realiteten är det naturligtvis omöjligt att finna dubbelgångare och då särskilt som deras samtliga sociala relationer (som ingår i definitionen av personens egenskaper) skall vara identiskt lika.

Eftersom, i varje fall i detta exempel, förhoppningen att fullständigt paritet (med undantag för den oberoende variabeln, dvs. behandlingen) skall kunna uppnås mellan behandlings- och icke-behandlingsfallet måste överges får andra konstgrepp prövas.

Genom att slumpmässigt fördela behandling och icke-behandling till personer i en större grupp kan inte identitet mellan de båda delpopulationerna garanteras. Däremot kan sannolikheterna för att olika storleksskillnader i behandlingsutfallet beror på skillnader i egenskaper mellan de två delpopulationerna beräknas. Fortfarande gäller givetvis att interaktion eller annan typ av påverkan mellan behandlade och obehandlade av betydelse för självhjälpsförmågan inte får förekomma. Genom den slumpmässiga utdelningen av be-handling/ickebehandling uppnås ett genomsnittligt ceteris paribus.

Randomiseringstekniken var ett viktigt framsteg för experimentet⁷⁶ på de områden där identiskt lika förhållanden svårigen kan åstad-kommas, men det finns givetvis andra slags experimentområden där randomisering och t.o.m. undersökning av icke-behandlingens kon-sekvenser är obehövlig. Ett i alla relevanta avseenden stabilt system, som t.ex. ett biljardbord med klot (under "normala"

⁷⁵De två kan troligtvis ej heller tillåtas stå i någon kontakt med varandra av hänsyn till risken för interaktion mellan "behandlings-alternativens" utfall.

⁷⁶Se t.ex. Fischer (1935).

omständigheter) behöver inte utsättas för ett speciellt test av icke-behandling. Vi vet att kloten kommer att förbli i sina positioner. Effekten av en stöt med kön kan alltså jämföras med initialsituationen. I många fall befinner sig emellertid det undersöka systemet inte i stabilitet och olika åtgärder kan vidtagas för att uppnå detta tillstånd, något som t.ex. skulle erfordras om biljardbordet befann sig på en båt till havs. En annan strategi består i att framställa eller välja ut undersökningsobjekt som i alla relevanta avseenden är lika och utsätta dessa för olika behandling. I det understrukna uttrycket ligger ett viktigt problem. Hur skall avgränsningen mellan det relevanta och icke-relevanta kunna göras? För att kunna undersöka systemet måste det stängas så att det bara är den oberoende variabelns variationer som verkar. Detta kan ske antingen genom att de relevanta variablerna kontrolleras eller stängs ute. Utöver det triviala att vi måste veta vilka de relevanta variablerna är tillkommer frågan om denna gräns går att dra, vilket beror på hur det tilltänkta systemet ser ut och dess relationer till den presumtiva omgivningen. Systemet måste vara möjligt att stänga så att den oberoende variabeln får verka i ensamt majestät.⁷⁷

Ett experiment har till uppgift att besvara frågorna om vad som hade hänt om en viss behandling givits och inte givits. Jämförelsen mellan utfallen är svaret på frågan om behandlingens (kausala) effekt. Detta framstår som enkelt men är i själva verket förknippat med en rad problem utöver de som redan nämnts. Så t.ex. förutsätter varje experiment att experimentatorn kan agera som kausal agent visavi den oberoende variabeln. Det är bara förhållanden som experimentatorn kan skaffa sig makt över som kan bli föremål för experimenterande. I fallet med det ändrade bemötandet inom socialvården bör alltså det undersökande subjektet kunna kommendera fram det förändrade, mera aggressiva beteendet⁷⁸ och dessutom sprida det slumpmässigt inom den aktuella gruppen.

Det finns med andra ord en rad olika typer av restriktioner för vilka experiment som är möjliga att genomföra: maktförhållanden, ekonomiska resurser (t.ex. tillgång till apparatur), teknisk utveckling (vilka instrument som existerar), egenskaper hos naturen (omöjligheten(?) att plötsligt stanna jordens rotation och när det bara finns en av det undersökta slaget, t.ex. effekterna av ett på visst sätt förändrat ATP-system på den svenska ekonomiska tillväxttakten)⁷⁹.

⁷⁷För stängning krävs inte bara avgränsbarhet mot yttre influenser utan också avsaknad av egen dynamik hos ingående element och additivitet (Bhaskar 1978:75f).

⁷⁸Detta är både ett kommando- och ett kompetensproblem. För det första måste de som skall ge den ändrade behandlingen acceptera eller tvingas acceptera instruktionen, för det andra måste de också vara i stånd att genomföra den vilket inte är självklart även om viljan skulle finnas.

⁷⁹Det är intressant att notera att den nya tidens vetenskap, som gäller för att vara grundad på empiriska iakttagelser och experiment, många gånger inte hade ett starkare empiriskt stöd än sina konkurrenter. Alla experiment utfördes inte heller i verkligheten utan "/i/maginary experiments ... have played an important part in the history of scientific thought. This fact is easily understood.

En sådan tänkbar begränsning i den experimenterande vetenskapsmannens möjligheter att sprida ut behandlingen slumpmässigt är de etiska skäl som kan anföras mot att låta personer ovetande ingå i ett obehagligt experiment. Det kan alltså tänkas att de för den sociala verksamheten ansvariga personerna är beredda att låta experimentet genomföras bara under förutsättning att försökspersonerna informeras i förväg och ger sitt godkännande.

Om en undersökning ändå genomförs utan den slumpmässiga fördelningen av behandlingen men i övrigt som ett experiment kallas detta enligt en terminologi som nått relativt stor spridning för "kvasiexperiment". I vårt exempel kommer personer att fördelas på behandlingstyp genom självselektion. Andra typer av urvalsmekanismer som kan förekomma är behov, betalningsförmåga eller någon annan procedur som inte uppfyller kraven för randomisering. Denna undersökningstyp kan inte förlita sig på att slumpen, i det långa loppet, uppfyller ceteris paribus-kravet. De grupper som jämförs är olika och därför blir produktionen av det kontrafaktuala utfallet av konsekvenserna av "en utebliven behandling som faktiskt givits" ännu mera problematisk. Den väg som får beträdas är att undersöka på vilket sätt grupperna eller objekten skiljer sig åt (analys av selektionsprocessen, registrering av skillnader). En sådan undersökning måste utgå från en teori eller föreställning om vilka egenskaper det är som har betydelse för skillnaderna i effekter/behandlingsresultat. Med hjälp av statistiska tekniker och utgående från antaganden om arten av relationer mellan de ingående variablerna kan så värden för behandlade och obehandlade räknas fram som är justerade för skillnaderna i grupsammansättning. Dessa räkneoperationer syftar till att göra grupperna lika (dvs. strävar efter en ceteris paribus-situation)⁸⁰, eller något annorlunda uttryckt: justera resultaten med hänsyn till skillnaderna i grupsammansättning. Vid sidan av de krav som antydningssvis presenterades gällande slutledningsmöjligheter vid experiment till-

Real experiments are often very difficult to carry out; and just often involve complicated and expensive equipment. Furthermore, they are necessarily attended by a certain lack of precision, and some by a certain element of doubt." (Koyré 1968:45). Att den nya vetenskapens företrädare, med eftertryck, resonerar aprioristiskt om empiriska förhållanden ger Koyré flera exempel på. Galilei besvarar t.ex. frågan om han gjort ett visst experiment med: "No, and I do not need it, as without any experience I can affirm that it is so, because it cannot be otherwise." (citrat i a.a.:13).

Denna typ av tankeexperiment "leads to the invention of a new kind of experience that is not only more sophisticated but also far more speculative than is the experience of Aristotle or of common sense. Speaking paradoxically, but not incorrectly, one may say that Galileo invents an experience that has metaphysical ingredients" (Feyerabend 1975:92).

⁸⁰"The task confronting persons who try to interpret the results from quasi-experiments is basically one of separating the effects of a treatment from those due to the initial noncomparability between the average units in each treatment group; only the effects of the treatment are of research interest. ... quasi-experiments require making explicit the irrelevant causal forces hidden within the ceteris paribus of random assignment." Cook och Campbell (1979:6).

kommer för kvasiexperimentet att val av modell (ingående variabler och typ av samband dem emellan) måste vara rimliga. Är de inte det blir beräkningarna bara en meningslös lek med siffror.

Men kan fråga sig vad det är för skillnad mellan kvasiexperiment och ett passivt registrerande av världens gång. Vad spelar det för roll om experimentatorn initierar det vars effekter skall studeras eller om någon eller någon/t annan/t gör det? Cook och Campbell (1979) betonar denna skillnad medan det bland statistiker snarare är mellan randomiserade experiment och andra, som icke-experimentella betraktade, datainsamlingstekniker som den principiellt viktiga skiljelinjen dras. Så bygger t.ex. Wolds typologi på två dikotomiserade variabler: experimentella och icke-experimentella metoder samt beskrivande och förklarande studier. Det problematiska fältet i den fyrfältstabell som variablerna bildar är det som syftar till förklaring med hjälp av en icke-experimentell metod: "a main difference from controlled experiments lies in the absence of randomization. The difference can hardly be stressed too much as it seems to be a frequent misconception that the random selection of sampling units in an ex post experiment can serve as a surrogate for the ex ante randomization of controlled factors in a genuine experiment" (Wold 1956:60)⁸¹.

I jämförelse med en passiv registrering av data kan ett kvasiexperiment ge bättre möjligheter att påverka och kontrollera den behandling som ges. Vid passiv dataregistrering är undersökaren också helt beroende av de förhållanden som verkligheten behagar producera. Under förutsättning att kvasiexperimentatorn har den erforderliga kausala kapaciteten utvidgas därigenom i princip det område som kan utsättas för analys. Kontrollen över den oberoende variabeln skall enligt Cook och Campbell (1979:296) användas på ett särskilt sätt: "the event being evaluated (in quasi-experimentation) had to be abrupt and precisely dated, and not a reaction to prior change in the level of indicator". Olika tankar kan dölja sig bakom detta krav. Om den behandling vars effekter sökes både fördelas (vilket t.ex. kan gälla vid självselektion eller selektion efter behov) och produceras (vilket kan bli fallet om inte behandlingen ges genom initiativ av kvasiexperimentatorn) inom det undersökta systemet kan svårigheter med kausalstrukturen uppstå. Så kan t.ex. den oberoende och beroende variabeln, båda vara kausalt influerade av samma bakomliggande variabler⁸². En annan

⁸¹Wold har senare vidareutvecklat fyrfältstabellen till ett s.k. flaggdiagram - fält bildande ett kors som i de nordiska flaggorna har lagts emellan de fyra fälten så som utgörande mellanformer (se t.ex. Wold 1969:471) - men detta får efter vad jag kan förstå inga konsekvenser för det resonemang jag för här.

⁸²Vi kan hypotetiskt anta att de klienter som är mest betjänta av ett aggressivare bemötande skulle vara de som latent har störst egen initiativförmåga (som kan ha förpuppats genom överbeskyddande förmynderi). Vi kan, fortfarande hypotetiskt, anta att denna grupp är mera benägna att delta i försöksverksamheten. Störst effekt har den nya behandlingen på dem som gör det största motståndet, men möjligheterna att fullfölja behandlingen så som tänkt kan vara som minst just bland dessa, fortfarande hypotetiskt pga. den påfrestning detta innebär på dem som skall agera aggressivt. Det kan naturligtvis anföras att dessa förhållanden är möjliga att på olika sätt kontrollera för. Detta stämmer, men den stora frågan är vilka de faktorer är som skall väljas ut för test. Full-

tanke kan vara att just den abrupta introduktionen - interventionen från en position utanför systemet - dels skulle klara problemet med den kausala influensens riktning och "autenticitet" (dvs. ingen skenkausalitet), dels att den genom att vara abrupt och distinkt i tiden kan förväntas ge ett klart utslag i den beroende variabeln (om den förmodade kausalrelationen gäller), överröstande det allmänna "bruset" från andra influerande faktorer. Till det första kan sägas att kravet på en fullständigt extern intervention (dvs. att förändringarna i den oberoende variabeln skall produceras av i förhållande till systemet externa agenter) så gott som alltid måste vara delvis ouppnårligt i samhällsliga system. Som regel måste åtminstone vissa delar av de sociala institutioner som ingår medagera, t.ex. genom att tillåta aktiviteten. En abrupt introduktion kan i många sammanhang förväntas medföra ett annat utfall än en lugn och stegvis. Frågan är då om detta beror på abruptheten, dvs. om den resulterande förändringen sammanhänger med introduktionssättet snarare än med förändringsinnehåll, samt naturligtvis om det är sättets eller innehållets effekter som önskas undersökta.

Passiv observation innehåller inget försök från det kunskapssökande subjektets sida att bringa de önskade värdena på den oberoende variabeln åstad. Världen får själv producera de variationer som analyseras. "/T/he methods of /passive observation, "natural experiment"/ try to infer causal processes based on observations of concomitancies and sequences as they occur in natural settings, without the advantage of deliberate manipulation and controls to rule out extraneous causal influences." (Cook och Campbell 1979:295).

En anledning till att inte alls företa något experiment kan vara att experimentatorn saknar förmåga att åstadkomma önskade värden på den oberoende variabeln. I mitt fiktiva exempel om behandlingen inom den sociala sektorn kan man, från etiska utgångspunkter, hoppas att vissa hinder för ett experimenterande föreligger. Kan dessa inte undanröjas återstår ett passivt observerande. De variationer som naturligen förekommer används för att producera kontrafaktuella konsekvenser. I korthet går detta till på följande sätt. En klient som bemötts med en viss grad av aggressivitet (säg A_1) och därvid utvecklat en självhjälpsförmåga (säg S_1) skulle om han/hon istället hade bemötts med aggressivitetsnivån A_2 ha uppvisat den självhjälpsförmåga (S_2) som de personer som faktiskt utsatts för A_2 gör⁸³. Effekten av A_2 (jämfört med A_1) utgörs sålunda av den kontrafaktuellt härledda differensen $S_2 - S_1$.

Klient och jämförelseklient(er) kan skilja sig åt i andra avseenden av betydelse för självhjälpsförmågan. Genom analyser av andra variablers korrelationsmönster med oberoende och beroende variabel kan, under vissa antaganden, beräkningsmässiga justeringar för dessa skillnaders inflytande på S_1 och S_2 företas.

ständig kontroll är utesluten.

⁸³ Är det effekterna av förändringar i aggressivitetsgrad som intresserar får dylika spontana förändringar registreras som oberoende variabel. I princip ändrar detta inget.

Från en ren beskrivning, från korrelation, försöker analytikern sluta sig till kausala samband. Svårigheterna är betydande. Vanligen utarbetas en kausal modell som pekar ut de som relevanta antagna variablerna och mellan dem förekommande kausala relationer. Man kan säga att data arrangeras som om det rörde sig om ett experiment (jfr. benämningen "naturligt experiment"), trots att det i själva verket rör sig om jämförelser mellan i världen förekommande objekt.

Stipulerade kausala modellers förenlighet med datautfallet kan, under vissa antaganden, provas. Testen ger svar på frågan om den antagna kausalstrukturen kan ha producerat det iakttagna data-mönstret. Om det verkligen gått till så som modellen anger kan data omöjligen berätta om. För varje datautfall kan i princip ett obegränsat antal möjliga kausalmodeller konstrueras och att välja mellan dessa är inget som data hjälper oss med. "It is the greatest kind of fallacy /gross misunderstanding of the Simon-Blalock technique/ to suppose that, from a number of competing models involving different causal orderings, one can select the true model by finding the one that comes closes to satisfying a particular test of overidentifying restrictions. ... In fact, a test of the causal ordering of variables is beyond the capacity of any statistical method ..." (Duncan 1975:50, här citerad efter Cook och Campbell 1979:308f)

Avsevärda ansträngningar har investerats i tekniker för "causal inferences in nonexperimental research"⁸⁴. Forskningsfronten gäller modellbyggandets mera matematiska/tekniska aspekter, medan realismen hos de antaganden hela genren bygger på ägnas mycket sparsam uppmärksamhet⁸⁵.

De s.k. naturliga experimenten kan beskrivas som att naturen får fördela undersökningsobjekten på olika typer av "behandlingar", varefter "effekterna" studeras. Sker inte denna fördelning (dvs. ingen variation i den oberoende variabeln föreligger) kan s.k. naturliga experiment inte genomföras och vi blir hänvisade till kontrafaktiskt resonerande.

Svårigheterna att stänga systemet så att bara influenserna av den oberoende variabeln tillåts påverka den beroende är, särskilt i samhällsliga system, avsevärda. Förutsättningarna för att med utgångspunkt från korrelationsuppgifter säga något om kausalitet bygger helt på de antaganden av teoretiskt slag som presenteras i stipulerade kausalmodeller.

Alla tre experimentmetoderna har tagit verkligheten till hjälp för undersökning av (kausala) effekter. Man kan beskriva experimentet som ett försök att ställa en fråga till naturen. Men utan en stor portion list hos experimentatorn ger den inte ifrån sig något svar eller besvarar en helt annan fråga än den ställda (det är inte ens säkert att alla frågor har ett svar, hur listigt de än formuleras). Två moment ingår: att ställa frågan och att tolka svaret. Jag diskuterar det sistnämnda först.

⁸⁴ Detta är titeln på en enkel introduktion i ämnet: Blalock (1961). En relativt oteknisk översikt från olika discipliner ger Blalock (1971).

⁸⁵ Se dock Sayer (1982a,b) och vissa kommentarer i Gullberg (1982b).

För att observationer om samtidighet och succession - vilket är vad variabelvärdesregistreringar tillåter - skall kunna ge besked om kausalitet måste något läggas till. Experimentmetoderna har alla försökt stänga det system av presumtvt orsak-verkansamband som är under betraktande. Är systemet redan stängt - som i fallet med biljardbordet och kloten (under normala förhållanden) samt en enstaka stöt med kön - kan effekten utläsas i klotens förändrade läge. Utan stöten hade ingen förändring skett. Den kontrafaktiskt uteblivna stötens konsekvenser kan enkelt härledas.

Många system kan inte stängas för alla externa influenser av betydelse för utfallet. Dessa måste tillåtas verka för att inte systemet skall förstöras. Den önskade stängningen eftersträvas då genom att låta dessa influenser verka likformigt på två (uppsättningar av) händelseförlopp: en med och en utan behandling. I verklighetens kaos tänks behandling, icke-behandling och deras respektive konsekvenser bilda ett slutet system; en möjlighet som erbjuder sig pga. omgivningens antagna likformiga inflytande. I experimentet eftersträvas stängningen med hjälp av randomisering. I kvasiexperimentet och det "naturliga" experimentet försöker experimentatorn balansera olikheterna i extern influens (beroende på olikheter i grupp- eller objektsammansättningar) genom räkneoperationer. "To interfere treatment effects, one needs a comparison" (Cook och Campbell 1979:4) och det är just för att möjliggöra en sådan som stängningen av systemen eftersträvas.

Men det gäller inte bara att arrangera världen så att korrelationen stängs inne och därigenom tillåter slutsatser om kausalitet. Det studerade måste bringas åstad antingen genom experimentatorns försorg, som i experimentet och kvasiexperimentet eller genom andra aktörer eller omständigheter som i det "naturliga" experimentet. Dvs. frågan måste ställas.

Vad betyder då sättet att ställa frågan? Placebo- och Hawthorne-effekterna är kända fenomen. Det är inte möjligt att stänga ute alla effekter av att det just är ett experiment som företas (även om dessas betydelse naturligtvis kan variera)⁸⁶. I de "naturliga" experimenten erbjuder istället den oberoende variabelns kausala status problem. På vilka grunder antas att den kausala relationen går i riktning från denna till den beroende och inte omvänt? Svaret är: den kausala modellen eller teorin. Men om avsikten var att pröva denna? Vid experiment och kvasiexperiment är denna svårighet något mindre besvärande. Man kan säga att medan det s.k. naturliga experimentet hotar att stanna på den rent beskrivande nivån dvs. resultera i avancerade nonsenskalkyler genom att inte agera så föreligger vid experimenterande och kvasiexperimenterande en risk för att själva ingreppet stör eller förstör de sammanhang som önskas undersökta.

Experimentet, kvasiexperimentet och det "naturliga" experimentet undersöker, liksom det kontrafaktiska resonerandet, kausalitet genom jämförelse mellan faktiskt skeende och kontrafaktiskt händelsför-

⁸⁶-----
 Eller som Cook och Campbell (1979:85) sammanfattar några kritiker av Cambell och Stanley: "it is in principle impossible to rule out all validity threats because the true cause of an observed effect may be either the planned treatment or procedural correlats of the treatment, or the interaction of the treatment and the procedures in which the treatment is embedded."

lopp. Men experiment- och jämförelse⁸⁷ metoder ger inga möjligheter att ställa naiva frågor till naturen. Både ontologiska (hur världen i allmänhet är beskaffad) och teoretiska (hur världen mera specifikt är beskaffad på det aktuella området) antaganden förutsättes såväl i föreställningar om vad och om hur varians kan skapas (svarar mot antecedentens legitimitet i det kontrafaktuella resonandet) som när det gäller vilka slutsatser som kan dras av experimentutfallet (svarar mot härledningsuppgiften i kontrafaktuellt resonande).

Eller omvänt: det är bara under vissa allmänna (ontologiska) och specifika (teoretiska) villkor som experiment- (eller "naturlig") intervention och isoleringsarbete berättigar till kausala slutledningar i experiment⁸⁸, kvasiexperiment och "naturliga" experiment. Till de ontologiska villkoren hör naturligtvis inte minst frågan om kausalitetens natur.

Skillnaden mellan experimentella, komparativa och (kontrafakticitets)resonerande metoder bör inte överdrivas. Att såsom i experiment och jämförelser ta verkligheten till hjälp är utmärkt men metoderna som sådana löser ingalunda kausalitetsproblemet.

Produktiva mekanismer och systemisolering

Inledning

Kausalitet - metoder för att undersöka och teorier för att förstå - kretsar kring frågan om isolering. "The isolation of a system from its surroundings, of a thing or process from its context, of a quality from the complex of independent qualities to which it belongs - such "abstractions", in short, are indispensable not only for the applicability of causal ideas but for every research, whether empirical or theoretical" (Bunge 1959:129). Bunge, som analyserar kausalitet från en mycket välinformerad utsiktspunkt visavi såväl naturvetenskap som filosofi, ansluter sig emellertid inte bara till den tämligen konventionella och synnerligen spridda uppfattningen att isolering är ett antagande bakom varje kausal hypotes (a.a.:131). Han hävdar, för den humeanska huvudfåran mera utmanande, att kausalitet handlar om att producera, om produktiva agenter och processer⁸⁹.

⁸⁷Vilket det "naturliga" experimentet naturligen bör betraktas som.

⁸⁸Eller som Bhaskar (1978:55) påpekar: "/E/xperimental activity depends crucially upon the adequacy of the theories ... according to which the experimental equipment is constructed and its results interpreted."

⁸⁹Bunge anger några "conditions for applicability of specific statements fitting the necessary production formula of causation ...: i. That the main changes under consideration be produced by external factors. ii. That the process in question can be regarded as isolated. iii. That interactions can be approximated by agent - patient relations. iv. That the antecedents and the consequents be uniquely connected to each other." (a.a.:336)

Blalock (1961:9) konstaterar att produktionsprocessiden hos Bunge är ontologisk till sin karaktär och enligt empiristisk/humeansk uppfattning omöjlig att empiriskt undersöka (a.a.:10). I linje med Simon (1957) försöker Blalock lösa regularitetsteorins dilemma genom att förlägga kausaliteten till hypotetiska modeller (ej till verkligheten) men tvingas konstatera att "it will probably be extremely difficult for most persons, including the present writer, to get along without the aid of a metaphysical assumption to the effect that something akin to causal laws operates in the real world and not just in the hypothetical models of the scientist." (a.a.:14f). Den egna intuitionen förkastar emellertid Blalock som önsketänkande.

Wallace drar, efter att ha studerat kausalitetsbegreppets behandling inom filosofi och vetenskap från och med medeltiden och fram till våra dagar, slutsatsen att kausalitetstänkandet måste utvecklas utöver de humeanska restriktionerna, ta hänsyn till hur vetenskapsmän faktiskt arbetar och därvid beakta begrepp som "power" och "inner determiners"⁹⁰. När det gäller samhällsvetenskaperna konstaterar han att "causality, far from being rejected in these disciplines, emerges once again as the key factor that renders their explanation truly scientific." (Wallace 1974:322). Han nämner särskilt Harré och Secord (1972) vars arbete han menar "calls for a complete rethinking of the philosophy behind social psychology and other disciplines dealing with human behavior, but the foundation they propose is substantial and it offers promise for fruitful development. Its underlying inspiration ... is that the ultimate task of scientist is to seek 'causal explanations - the rational explanation of non-random patterns, through the discovery of the mechanisms that generate such patterns.'" (a.a.:322).

Harrés nytänkande

Detta försök till nytänkande om kausalitet, men ej begränsat till samhällsvetenskaperna, fortsätter Harré tillsammans med Madden (Harré och Madden 1975)⁹¹. De kritiserar den humeanska ontologin och kunskapsteorin. I denna uppfattas världen som bestående av av varandra oberoende händelser. Kausalitetsbegreppet analyseras som en logisk funktion (a.a.:29) och det grundläggande problemet att skilja mellan lagmässiga och tillfälliga samband beror på att "the criteria offered are always formal and extentional in nature and

⁹⁰Wallaces välavvägda epilog lyder: "Within the limitations imposed by their resulting commitments, contemporary philosophers of science have dealt skillfully with a sub-set of problems concerned with efficient causality understood in the weak Humean sense of causation. But their efforts, in my opinion, have not gone far enough, for there are other alternatives, evident not only in the proposals of the philosophers and metodologists of classical science but also in the procedures actually employed by scientists themselves. I have therefore urged an explanation of causal thinking far beyond the narrow domain of Humean causations, to include what contemporary thinkers have spoken of as "powers," "inner determiners," and other real "explanatory factors" that can account for the phenomena being studied by today's scientists." Wallace (1974:326).

⁹¹Mot Harrés allmänna program så som det framförs i Harré (1972) ställer sig dock Wallace mera kritisk (a.a.:303).

never take into account the semantical and explanatory dimension of genuine scientific theories" (a.a.:35). Mellan logisk analys och psykologiska förklaringar finnes intet (a.a.:2). Samband som är nödvändiga måste vara sådana av aprioristiska skäl (a.a.:145). Harré och Madden finner att den humeanska doktrinen varken stämmer överens med allmän intuition eller svarar mot hur genuint vetenskapligt arbete bedrivs.

I sitt alternativ till regularitetsteorin inför Harré och Madden ett tredje element mellan det rent formella och det enbart psykologiska: innehållet i vår kunskap (a.a.:3). Det är möjligt att a posteriori upptäcka hur världen måste vara. Världen antas inte bestå av isolerade händelser utan av "powerful particulars". Nödvändigheter existerar inte bara i formella system utan också i världen så som vi kan lära känna den (natural necessity) och kausalitet inbegriper alltid "a material particular which produces or generates something" (a.a.:5). Det är dessa "powerful particulars" som kan undersökas hur de är och måste vara. Egenskaper hos dessa enheter är inte alla oberoende av varandra utan vissa av dessa (de som utmärker objektet i fråga) måste uppträda tillsammans om det skall vara just det objektet. Olika problem med denna ansats diskuteras (t.ex. "powerful particulars" som långsamt förändras, olika sätt att tillskriva dessa enskildheter (natural kinds, a.a.:134) produktiv förmåga (variable/constant powers (a.a.:95)) och hur sådana tillskrifter verifieras (a.a.:93)).

Vetenskapliga teorier handlar både om form och innehåll och begränsas inte så som i den humeanska traditionen till den formella sidan⁹².

Den nya ansatsen lovar mycket nämligen:

- att undvika den så vanliga animismen hos teorier som utgår från krafter hos ting.
- att göra det stora induktionsproblemet⁹³ hanterbart.
- att erbjuda just den metafysik som empirisk vetenskap behöver.
- att formulera kausalitetsfrågan i överensstämmelse med intuition och de (genuina) vetenskapliga praktikerna.
- att anvisa den enda säkra vägen att skilja mellan kausalitet och korrelation: "to point out that in the former cases we see why the regularity must hold" (a.a.:37).

⁹²"/T/he hypothetical mechanism at the heart of each theory must behave analogously to the real mechanism, thus satisfying the desideratum of functional equivalence, and it must be constructed analogously to some known entity, thus satisfying the desideratum of plausibility" (a.a.:127).

⁹³"/E/ven if we had perfect knowledge of the natural world another world could come into being at any time in which knowledge would be useless." (a.a.:75).

Jag är inte säker på att Harrés och Maddens teoretiserande⁹⁴ kan hålla riktigt allt, men det är tillräckligt löftesrikt för att det skall vara lönt att följa Roy Bhaskar (1978,1979) en bit på väg i hans djärva vidareutveckling av dessa och besläktade tankar.

Bhaskars alternativ

Bhaskar (1978:9) försöker i sitt arbete förena två olika typer av insikter: vetenskapens samhälleliga karaktär (företräd av sådana som Kuhn, Popper, Lakatos, Feyerabend, Toulmin, Polnyi och Ravetz) och vetenskapen som stratifierad (innebärande kritik bl.a. mot deduktivism med representanter som Scriven, Hanson, Hesse och Harré).

Experimentet och de andra metoderna syftar som vi sett alla till att stänga det undersökta systemet, ty bara i stängda system kan kausala relationer avläsas som konstant sammanfallande händelser (KSH). Metoderna använder vi för att försöka uppnå något som annars inte finns. Bara i yttersta undantagsfall är system spontant stängda och endast i stängda system har vi anledning förvänta KSH. Om, så som ofta hävdas, KSH är en nödvändig förutsättning för kausalitet så skulle kausalitet inte förekomma i öppna system. Kausalitet skulle (nästan) bara existera därför att vi t.ex. genom experiment stänger system. Men detta förefaller orimligt och Bhaskar förkastar KSH som kausalitetens nödvändiga förutsättning.

I likhet med Harré och Madden avvisar Bhaskar den positivistiska/humeanska ontologin som utgår från att världen består av enskilda isolerade händelser. Händelser tänks istället producerade av mekanismer. I slutna system kan KSH inträffa därför att endast en mekanism verkar. Mekanismerna har sin grund i världen som strukturerad och befolkad av ting med inre struktur, inneboende tendenser och förmågor⁹⁵. Bhaskar argumenterar för att strukturer och mekanismer är verkliga och skilda från de mönster av händelser

⁹⁴De sammanfattar sin ståndpunkt i följande punkter:

- "a) Causality is to be understood on the model of the active production of effects by powerful particulars ...
- b) The products of the operation of generative mechanisms are both new states of affairs, that is, new qualifications of existing entities, and new individuals. ...
- c) ... events are not to be thought of as producing other events without intermediary. It is powerful particulars, particularly in the form of generative mechanisms, that produce new states of affairs. ...
- d) ... the generative theory forbids the application of causal concepts and correlative demands for explanation to situations in which changes of the natural set-up do not occur. ..." (a.a.:140f).

⁹⁵"The world consists of things, not events. Most things are complex objects, in virtue of which they possess an ensemble of tendencies, liabilities and powers." (Bhaskar 1978:51).

som de skapar, liksom händelser är verkliga och skilda från de upplevelser som de skapar. Kausalitet kan förekomma utan att denna manifesterar sig i KSH och händelser kan uppträda utan att dessa leder till några upplevelser (Bhaskar 1978:56).

Bhaskars resonemang innebär att kausala lagar inte handlar om KSH, inte är empiriska utan gäller tendenser hos tingen, om hur de uppträder (kan uppträda) i världen som kausala agenter, utrustade med kausal kraft (power) (Bhaskar 1978:49). Kausala lagar kan inte behandlas som ontologiskt grundläggande. De förutsätter "a 'real something'" (a.a.:49)⁹⁶. Dessa ting är inte nödvändigtvis handfasta, något som går att ta på⁹⁷, men deras essens⁹⁸ är i princip möjlig att fastställa empiriskt (a posteriori)⁹⁹ menar Bhaskar. Tingen besitter makt¹⁰⁰ (powers) och tendenser¹⁰¹. De kan uppträda som agenter (men också som patienter).

De "naturliga nödvändigheterna", väl att skilja från de logiska, är enligt Bhaskar av två slag. Dels de som är underförstådda i lagbegreppet ("in the activity of a generative mechanism"), dels de som är underförstådda i begreppet tingens essens ("those properties or -----

⁹⁶"/Laws are nothing but the tendencies or ways of acting of kinds of thing." (Bhaskar 1978:109)

⁹⁷"It is wrong to think of /things/ as necessarily like material objects - they may be powers, forces, fields or just complex structures or sets of relationships." (Bhaskar 1978:226).

⁹⁸Men fastställandet av ett tings essens (öppen för revision allt eftersom nya kunskaper tillkommer) utgör ingalunda slutpunkten, för "to suppose that things have real essences is not to suppose that the real essence of those things cannot be explained in terms of more fundamental structures and things." (a.a.:213).

⁹⁹"Scientists attempt to discover the real essence of things a posteriori, and to express their discoveries in real definitions of natural kinds." (Bhaskar 1978:214).

¹⁰⁰"To say that a thing has a power to do something is ... to say that it possesses a structure or is of such a kind that it would do it, if the appropriate conditions obtained." (a.a.:88)

¹⁰¹Bhaskar skiljer på två betydelser hos tendenser. För det första gäller att makt/powers som utövas i öppna system alls ej med nödvändighet manifesterar sig i något resultat. Andra krafter kan motverka. "For whereas powers are potentialities which may or may not be exercised tendencies are potentialities which may be exercised or ... 'in play' without being realized or manifest in any particular outcome." (a.a.:50). I ett öppet system bör med andra ord tingens, agenternas göranden och låtanden analyseras som tendenser. För det andra används begreppet tendens också i betydelsen ha en speciell benägenhet för att göra något. "/T/hings ... may be in a relatively enduring state or condition to exercise some but not other of their powers" (a.a.:231). Skillnaden mellan förmåga (power) och tendens (i den andra betydelsen) kan belysas enligt följande: "All men (living in certain kinds of societies) possess the power to steal; kleptomaniacs possess the tendency to do so." (a.a.:230).

powers, which are most basic in an explanatory sense, without which it would not be the kind of thing it is") (a.a.:171). Förekomsten av dessa nödvändigheter skall uppfattas som helt oberoende av våra kunskaper om dem.

Kausala lagar handlar i den transcendentala realismen alltså inte om det faktiska och empiriska utan om det reella, dvs. om strukturer och generativa mekanismer (i motsats till händelser dvs. det som genereras). Det intressanta med dessa resonemang är att påståenden om kausalitet mycket väl kan vara riktiga utan att de tar sig några empiriska uttryck. I öppna system finns alltid möjligheten att andra mekanismer verkar neutraliserande och hämmande. Det betyder att kausala lagpåståenden är vad Bhaskar kallar för "normic conditionals" (a.a.:51). Dessa påståenden som också kan beskrivas som transfaktuella är lika tillämpliga i öppna som i slutna system (a.a.:92), dock med den skillnaden att empiriska manifestationer verkligen uppträder i det slutna fallet. Vad som händer i det öppna systemet är uppenbarligen en öppen fråga och beroende av samtliga rådande omständigheter. Detta kan också uttryckas så att lagpåståenden är påståenden som har sina faktiska instanser i laboratoriet (dvs. i ett slutet system) medan det i öppna system inte handlar om vad som skulle ha hänt under vissa omständigheter (dvs. ett kontrafaktiskt påstående; A.G.) utan om vad som faktiskt händer om än kanske utan att manifesteras (a.a.:51)¹⁰². Men det måste finnas skäl till varför en tendens som "aktiveras" inte realiseras (a.a.:98).

Men naturligtvis är inte den transcendentala realismen ointresserad av det faktiska. Tvärtom syftar den till att bättre göra reda för dess karaktär, hur det produceras: "/t/o completely account for an event would be to describe all the different principles involved in its generation (a.a.:111). Att detta sedan är en nog så krävande uppgift förrycker inte principen.

En central tes hos Bhaskar är att alla system inte går att stänga. Vilka som lånar sig till detta beror helt enkelt på vilka egenskaper de har. Från experimentell verksamhet är det välkänt att vissa system förstörs om de utsätts för stängning. Mekanismer kan upphöra att fungera när de berövas sitt sammanhang, andra kan uppstå just pga. de brutna förbindelserna.

Betydelsen av denna tes inses lätt om man betänker att i de system som inte kan stängas kan inte heller de kausala relationer som eventuellt finns ge sig tillkänna genom KSH. De gängse metoderna för kausalundersökning blir obrukbara, vilket bl.a. sägs gälla samtliga samhälls- och människovetenskaper.

¹⁰²"/L/awlike statements make a claim about the activity of a tendency, i.e. about the operation of the generative mechanism that would, if undisturbed, result in the tendency's manifestation; but not about the conditions in which the tendency is exercised and hence not about whether it will be realized or prevented (a.a.:98). Strukturer och generativa mekanismer analyseras i sin tur som "tendencies and powers of enduring and transfactually acting things" (a.a.:229).

Samhällsfenomenens ontologi

Med hjälp av den transcendentala resonemangsmetoden (hur måste samhällsverkligheten se ut för att vetenskapen skall vara möjlig?) undersöker Bhaskar samhällens och (samhälleliga) agents ontologiska karaktär. Att försöka tillämpa KSH-modellen på det sociala livets område finner han absurt (a.a.:104). För stängning krävs (som jag redan nämnt i avsnittet om experiment): i. isolering av systemet från utifrånkommande influenser eller konstans hos dessa (a.a.:74), ii. frånvaro av eller konstans hos undersökningsobjektens inre struktur (a.a.:75), samt iii. additivitet eller konstant non-additivitet hos ingående element, dvs. aggregat och helheter kan beskrivas i termer av deras ingående delar (a.a.: 75f). Men Bhaskar demonstrerar inte explicit de samhälleliga och mänskliga systemens oslutbarhet utan ger bara ett exempel när det gäller kategorin "person". Människor utsätts för ett kontinuerligt flöde av tillfälligheter som inte kan förutses med deduktiv säkerhet (systemkravet ej uppfyllt). De är individer, dvs. komplext sammansatta och på olika sätt formade i förväg. De kommer att reagera olika i lika situationer (individkravet ej uppfyllt). De är engagerade i sådana aktiviteter som inte på ett rimligt sätt kan reduceras till dess beståndsdelar (skriva, laga mat, spela schack etc.) (organisationskravet ej uppfyllt)¹⁰³. Som enda utförda argumentation för nyckeltesen att samhälleliga system är oslutbara är jag inte nöjd med detta exempel. Bhaskar tycks mena att den slutsatsen självklart och uppenbart följer av ontologiresonemangen. Jag tror emellertid att han därvid underskattar det etablerade tänkandets inflytande. Efter en presentation av Bhaskars samhällsontologi skall jag därför försöka säga något mera om slutbarhetsfrågan.

Samhällen tillhör den typ av fenomen som, i likhet med ett magnetfält, inte kan förnimmas direkt. Empiriskt kan det bara identifieras genom sina effekter. Men samhällen, till skillnad från t.ex. magnetfält, existerar inte oberoende av sina konsekvenser (Bhaskar 1978:246, 1979:57). För om ett samhälle blir utan konsekvenser, t.ex. helt slutar att påverka individerna så finns det inte längre. Om samhället skall fortsätta att existera måste människorna återskapa eller förändra de sociala strukturer som givits dem (Bhaskar 1978:196). Så samhället existerar inte oberoende av de aktiviteter det självt styr (activity dependence), existerar inte oberoende av de samhälleliga agenternas uppfattning om vad de gör ("necessity in social life operates in the last instance via the intentional activity of men" (Bhaskar 1979:45)) (concept dependence) och dess varaktighet är bara relativ ("Because social structures are themselves social products, they are themselves possible objects of transformation and so may be only relatively enduring" (Bhaskar 1979:49)) (space-time-dependence) (Bhaskar 1979:57). Det tycks alltså föreligga intrikata samband mellan samhälle, sociala system (dvs. delar av samhällen) och personer. Ett sätt att uttrycka detta är som följer: Samhällen och individer, eller bättre, mänsklig praxis är ömsesidigt avhängiga varandra - de har båda en dubbel karaktär. Samhället är ett alltid närvarande villkor för och ett kontinuerligt återskapat resultat av mänsklig handling och mänsklig praxis är

¹⁰³"Where the subjects, conditions or forms of action are characterized by structure, diversity or change ... theories of science that are based on /the Humean theory of actuality of causal laws/, just cannot apply." (a.a.:104).

både medveten produktion och (oftast omedvetet) återskapande av villkoren för produktion, dvs. samhället (Bhaskar (1979:43f). Jfr. också Giddens (1976) för liknande resonemang.

Samhällen, och sålunda också samhällsvetenskapernas objekt, är enligt Bhaskars resonemang relationella. De består inte av individer utan av varaktiga relationer mellan individer, relationer mellan dessa relationer, osv. (Bhaskar 1979:36). Det betyder emellertid inte att mera påtagliga fenomen som böcker och fabriker saknar plats i en sådan "relationell" uppfattning av samhället, "/b/ut it maintains that their being social, as distinct from ... material objects, and their consisting in social rules, ... depends essentially on, and indeed in a sense consists entirely in, the relationships between people and between such relationships and nature (and the products and functions of such relationships) that such objects and rules causally presuppose or entail." (Bhaskar 1979:51). Det är relationer som har varaktighet och vissa relationer är interna¹⁰⁴ (relationen mellan bourgeoisie och proletariat är ömsesidigt intern).

Men det är inte bara så, menar Bhaskar, att samhällen, sociala system och personer ontologiskt sett är interrelaterade till varandra, att respektive "nivås" uttrycksformer är nödvändiga för den egna och de andras existens. Det existerar också en intrikat relation mellan samhällsvetenskapen och dess objekt samhället, eftersom den förra ingår i den senare och sålunda är del av sitt eget objekt. Samhällsvetenskapen kan vara en kausal agent i det den försöker förklara (Bhaskar 1979:60).

Alternativets innebörd

Bhaskars grundresonemang uppvisar en betydande "face validity" även om min koncentrerade presentation kanske inte gör det fullt rättvisa härvidlag. Både isoleringstankens dominerande ställning i diskussionen om kausalitet och alla försök som görs att på konstgjord väg stänga system tyder på en intuitiv insikt om de bristande förutsättningarna för KSH i öppna system. Men de omvälvande slutsatser som denna insikt låter ana undviks som regel. När det gäller resonemangens alla konsekvenser är det emellertid svårt att skaffa sig någon realistisk uppfattning av vad dessa innebär så länge de inte konkretiseras (Keat och Urry 1981:242f). Hur en bhaskariansk vetenskaplig praxis ser ut är allt annat än klart, vilket naturligtvis sammanhänger med att hans arbete är vetenskapsteoretiskt. En verklig konkretion uppstår först då principerna omsättes i vetenskaplig praxis.

En ontologi bör bedömas utifrån vad den kan användas till. Bhaskars metod för att utveckla sitt system tar sin startpunkt i frågan: hur måste verkligheten vara beskaffad för att vetenskapen skall vara möjlig? Krisen inom den dominerande - om än ofta implicita - humeanska traditionen motiverar, som Wallace och Berovsky påpekar att nya vägar - t.ex. den naturliga nödvändighetens - prövas. Invändningar kan naturligtvis formuleras även mot

¹⁰⁴"relationen R_{AB} är intern om ett ensamt A inte skulle vara vad det essentiellt är utan att B är relaterat till det på det sätt det är (Bhaskar 1979:54).

Bhaskars försök¹⁰⁵ och flera av dem strävar han efter att eliminera. Vissa problem försvinner, som t.ex. de som gäller induktion, men ersättes av andra som identifikation (a.a.:220ff). Jag skall inte företa någon totalbedömning av Bhaskars ontologi utan bara undersöka om, med dess hjälp något intressant och rimligt kan sägas om kausalitetsrelationen (och därmed indirekt om effektfrågan), hur den undersöks och om det kontrafaktulla resonerandet.

Korrelation och kausalitet får i den transcendentala realismen en något annan innebörd än i föregående resonemang. Kausalitet implicerar inte KSH i öppna system men väl i slutna. Men KSH är ingen tillräcklig förutsättning för kausalitet ens i slutna system. För att det skall vara fråga om kausalitet gäller att en produktiv mekanism skall vara inblandad¹⁰⁶.

Accepteras de resultat Bhaskar presenterar framstår det relativt bekymmerslösa experimenterandet, kvasiexperimenterandet och naturliga experimenterandet inom samhällsvetenskaperna som djärvt. Dessa metoder kan inte nödvändigtvis berätta något om kausalitet. Nu anar jag att Bhaskar har lagt ett för stort ansvar på den transcendentala argumentationen. Kanske klarar ändå inte de ontologiska utgångspunkterna att på egen hand svara för så långtgående och detaljerade slutsatser. Resultaten framstår likväl, t.ex. när det gäller slutbarheten, som mycket rimliga. Samhälleliga fenomen framstår som utrustade med inre stuktur, som svår- eller oavskiljbara från omgivningen och olämpliga att beskriva som summan av sina ingående delar. Vad betyder det då att dessa metoder används utan att deras förutsättningar är uppfyllda, dvs. utan att systemen är stängda? "/A/ttempts /can/ be made to apply them - to disastrous effect" menar Bhaskar (1979:57). Naturligtvis blir slutsatserna (som regel) helt felaktiga om de bygger på att det undersökta systemet är stängt när det inte är det. Inom de vetenskaper som kan uppnå genuin stängning (t.ex. kemi och fysik) och där alltså experiment kan genomföras är emellertid förutsättningarna här före inte omedelbart givna. Experiment förutsätter teori, teori om de specifika omständigheter som möjliggör stängning (och även när dessa föreligger i teorin är det inte alls säkert att de eftersträlvade villkoren uppnås, t.ex. smuts i provröret!) och

¹⁰⁵En sådan kritisk punkt är hans försök att med hjälp av transcendent argumentation göra sig fri från alla förutsättningar. Jag tycker mig finna följande tendens i hans framställningar även om jag inte kan belägga det med direkta citat.

1. Om vetenskapen skall vara möjlig måste världen vara på ett visst sätt.

2. Vetenskapen är möjlig eftersom den faktiskt uppträder.

3. Alltså har världen egenskaperna enligt 1.

Men om världen inte har dessa egenskaper är det kanske inte vetenskap som bedrivs (2.) även om aktiviteten går under denna benämning.

Enligt min uppfattning måste varje system bygga på vissa förutsättningar som systemet självt inte kan göra reda för. Den transcendentala realismen behöver inte lösa sina egna metaproblem. Det räcker om den, givet dessa förutsättningar, rymmer fruktbara implikationer.

¹⁰⁶"A sequence EaEb is necessary if there is a generative mechanism M such that whenever Ea, Eb tends to be produced; a sequence is accidental if this is not the case" (a.a.:165).

alla slags stängningar är naturligtvis inte heller möjliga. Är det nu inte tänkbart att det kan finnas (eller på konstlad väg skapas) något samhälleligt system där under en viss begränsad tid de yttre influenserna är konstanta (eller obetydligt varierande), där de ingående strukturerna är konstanta (eller obetydligt varierande) och där non-additiviteten inte varierar (eller varierar blott obetydligt)? Åter till exemplet med kategorin "person"! Det är visserligen sant att människor i. möter ett ständigt flöde av tillfälligheter, ii. är formade av sina historier, och iii. kan utföra aktiviteter som inte går att reducera till summan av de ingående delarna. Är det nu inte i princip möjligt att en viss "behandling" vars effekter önskas undersökta har en sådan magnitud att den ständiga ström av händelser, de olika individuella historierna och de högre processer (som är variabelt non-additiva) blir relativt betydelselösa i sammanhanget? Jag känner inte den transcendentala realismens svar på denna fråga, men ett tänkbart vore kanske att hävda att detta slags drastiska "behandling" (för att kunna ha den betydelse den har) inte längre är samhällelig till sin karaktär, eller rättare sagt berövar de personer som utsätts för den deras mänsklighet (och därmed också sociabilitet) - förvandlar dem till neurofysiologisk materia¹⁰⁷.

De misstag som begås pga. att sociala system antas stängda trots att de inte är det varierar rimligen beroende på avvikelsernas karaktär. När det gäller områden som i princip är tillgängliga för stängning krävs för att denna skall kunna genomföras en specifik teori om gräns-, intern- och additivitetsförhållanden. I vissa fall säger en sådan teori att stängning är möjlig i andra fall att den inte är det. På motsvarande sätt borde det vara möjligt inom samhällsvetenskap (och andra oslutbara vetenskaper) att specifikt undersöka de stängningshinder som råder i olika sammanhang. Är Bhaskars resonemang riktigt kommer resultatet naturligtvis alltid att bli: stängning omöjlig. Det förefaller också troligt att denna gradering av "stängbarhet" på grundläggande sätt strider mot Bhaskars resonemangssätt med den genomgående tendensen att (i vad gäller samhällsvetenskap) framhäva det kvalitativa på det kvantitativas bekostnad. Jag ser emellertid inte hur detta skulle komma att turneras. Jag finner denna komplettering av Bhaskars argumentationssätt angelägen av två skäl. För det första är, som han själv påpekar, vetenskap och också vetenskapsteori till för en publik. Möjligheterna att kommunicera med en traditionellt utbildad publik ökar om argumentationen (också) byggs upp "nerifrån", dvs. genom analyser av olika typer av misslyckande vid stängningsförsök. För det andra, och detta gäller ett kunskapsintresse, förefaller det lämpligt att, om möjligt ta tillvara den mycket omfattande forskning som företagits enligt de - om man skall tro Bhaskar - till katastrof ledande metoderna. För att detta skall vara möjligt, dvs. om det är möjligt, behövs ett redskap för bedömning av katastrofgraden.

När det gäller mera "normala" frågeställningar (som t.ex. aggressivt bemötande och självhjälpsförmåga, jfr. ovan) framstår systemstängning, t.o.m. som approximation, som ouppnåelig. Det innebär att gängse undersökningsmetoder bör undvikas. Som alternativ föreslår Bhaskar ett fyrstegsförfarande som i princip går ut på att den händelse som skall förklaras bestäms till sina komponenter (analysis),

107 Eftersom inte heller biologiska system är slutbara enligt Bhaskar är emellertid detta svar knappast sannolikt.

dessa ges teoretiskt anpassade beskrivningar så att antagna verkande mekanismer kan förklara händelsen ifråga (redescription), därpå en omvänd prediktion (retrodiction) med hjälp av transfaktuella påståenden från det som skall förklaras till de tillstånd och händelser som kan tänkas förklara detta, samt slutligen eliminering av alternativa orsaker (Bhaskar 1978:125, 1979:165). Detta schema har, trots att det åtföljs av ett exempel (Bhaskar 1978: 123ff), begränsat instruktionsvärde.

Man kan säga att Bhaskar övertygande visar att olika typer av experimentella metoder inte erbjuder någon generell lösning på samhällsvetenskapernas kausalproblematik och t.o.m. att den gängse uppfattningen på detta område å det allvarligaste förhindrar en förståelse av uppgiftens karaktär. Men hans positiva alternativ har ännu knappast formulerats, än mindre systematiskt praktiserats.

Den inom samhällsvetenskapen dominerade doktrinen har anvisat isolering av sociala system som lösningen av metodproblemen. Som reaktion mot detta har ett förstående och de kausala anspråken övergivande program formulerats. Med hjälp av delar av senare års vetenskapsteoretiska diskussion, såväl en allmän som en mera specifikt samhällsvetenskaplig, kan ett tredje alternativ formuleras. Det är ett alternativ som radikalt bryter med rådande doktrin men som väl inte avviker särskilt mycket från hur god samhällsvetenskap faktiskt bedrivs. Kausalitetsambitionerna vidhålls men undersökningsstrategin blir kontextuerande i stället för isolerande. Ett centralt inslag i denna tredje strategi är att betrakta samhällsförhållanden som producerade. Samhällsförhållanden vidmakthålles, fortsätter att existera, därför att aktörer upprepar ett handlingsmönster. Samhällsverkligheten produceras, reproduceras och förändras just genom denna repetitivitet. Men denna praxis sker i ett föränderligt sammanhang och det är bara genom att beakta detta sammanhang som de olika repetitiviteterna, förskjutningarna i dessa och också de medvetna försöken att förändra världen kan förstås.

Kausaliteten kan uppfattas som förankrad i ting (oavsett om dessa är handfasta eller bara förnimbara genom sina effekter) i de samhälleliga tingens förmågor och inneboende tendenser. Förankrade i en mera grundläggande ontologisk nivå tänkes produktiva mekanismer skapa det faktiska, det vill säga världen sådan den möter oss (men inte nödvändigtvis sådan vi upplever den). Samhällshändelser bestäms som regel av ett flertal i sig och till sin sammansättning föränderliga sam- och motverkande mekanismer och det är därför inte säkert att en speciell mekanismaddition eller -subtraktion leder till ett visst bestämt eller alls något faktiskt uttryck. Påståenden om kausalitet, om verkande mekanismer är därför transfaktuella, dvs. handlar om världen sådan den är men kanske utan att avsätta direkt avläsbara spår.

Istället för att jaga en ständigt gäckande isolering bör fångstredskapen utformas för och riktas mot de svårfångade - det måste medges - mekanismer som producerar världen.

Ex-postfrågan - till slut

I inledningen av detta avsnitt formulerade jag (ex-post)frågan om planeringens effekter på kontrafaktiskt vis. Den långa färden över kausalitet, kontrafakticitet, experiment (av olika slag) och vidare förbi ett vetenskapsteoretiskt revideringsförsök gör det nu möjligt

att ta upp effektfrågans karaktär till förnyad prövning (vad det innebär att E är P:s effekter i O, se ovan). Jag kommer också, mycket kort att beröra de diskussioner som på senare år förts inom vissa delar av politologin angående effekt- och närbesläktade frågor.

Enligt ett kontrafaktiskt resonemangssätt kan effekterna av planeringen (politiken, etc.) P (som inträffar vid tiden t_1 i världen V_1) vid tidpunkten t_2 bestämmas som skillnaden mellan världen så som den faktiskt ser ut vid t_2 , dvs. V_2 och världen sådan den skulle ha sett ut vid t_2 , P förutan, dvs. V'_2 ($E = V_2 - V'_2$). Detta är i och för sig ingen dum formulering, men den kan med ledning av ovan förda diskussion fördjupas på några punkter.

För det första: hur är dessa världar (V_2, V'_2 och V_1) beskaffade? Är det världar vars hela verklighet är det empiriska, de isolerade och iakttagbara händelser som kan beskrivas som värden på variabler? Eller är det hierarkiskt ordnade världar som härbergerar inboende tendenser, slumrande krafter och potentiella förmågor som bara delvis och endast som en samverkan av otaliga tendenser och krafter kan avläsas empiriskt? Jag finner det förstnämnda alternativet orimligt och det senare lovande. Att jämföra V_2 och V'_2 , eller mera realistiskt det område (0; del av V_2 och V'_2) där effekter av P sökes - dvs. O_2 och O'_2 - innebär då inte att jämföra två empiriska (faktiska) tillstånd, som i det kontrafaktuella resonerandet inom t.ex. "the new economic history" och å la Elster. Istället för en jämförelse blir det fråga om att undersöka hur (relevanta delar av) O produceras och reproduceras under perioden $t_1 - t_2$ och om P och det P genererat spelar någon roll i denna produktion, och det oavsett om denna roll inneburit att O faktiskt sett annorlunda ut om icke-P eller ej. En rimlig beskrivning av det (kontra)faktiska V'_2 eller O'_2 kan inte åstadkommas i öppna system.

För det andra: Vad är P? P är en samhällelig entitet med minimikravet att någon aktör (person, organisation, etc.) har förbundit den med, eller i den låtit ingå, intentioner. Det kan nämligen inte uteslutas att en verksamhet eller ett skeende som pågår eller uppstår adopteras och döps (dvs. förses med aktörens intentionsformuleringar). Naturligtvis kan, och så tänker vi oss det vanligen, aktörens kausala "ansvar" för P gå utöver dopakten. Av det tidigare har framgått att P kan vara av synnerligen varierande karaktär och de ovanstående raderna motsäger inte detta. P:s karaktär är därmed en till stora delar öppen fråga som måste besvaras i varje enskilt fall. Särskilt betydelsefullt är därvid: vilka aktörer, situationer och strukturella förhållanden är kausalt ansvariga för P:s uppkomst, och vilka är det för P:s fortsatta produktion/reproduktion (om den inte är en engångshändelse)?

För det tredje: vilken slags relation råder mellan P och världsskillnaden, dvs. mellan P och effekten E? Relationen är kausal och det innebär att P "involvs /or is/ a material particular which produces or generates something" (Harré och Madden 1975:5) som har med E att göra. P är alltså (direkt eller indirekt) aktiv på ett sådant sätt som har betydelse för produktionen/reproduktionen av E (direkt eller via andra mekanismer som medproducerar E) men utan att detta nödvändigtvis måste avsätta några empiriska, direkt avläsbara spår hos E. P kan vara kausalt verksam visavi E utan att detta får empiriska manifestationer t.ex. beroende på motverkande tendenser.

Inom vissa grenar av den politologiska forskningen har uppmärksamheten kommit att riktas mot politikens effekter. Begrepp som output, withinput, outcome, impact, implementation, evaluation m.fl. vittnar om detta. Denna forskning har också kommit att intressera sig för sina egna effekter dvs. för den vetenskapliga kunskapens användning i politik och planering¹.

Utmärkande för effektundersökningar är att de utgår från orsaken och söker dess effekt (Grumm 1975:449, om impact). Man befinner sig på samhällsvetenskapernas svagaste område - dynamiken - när man ägnar sig åt utvärdering (Williams och Elmore (1976:271) och den empiriska samhällsvetenskapens begrepp och metoder framtvingar en partikulär syn som förhindrar en sann, dvs. holistisk, social förståelse (Dolbeare 1974:122 om impact). Den symboliska verkan av politiska beslut och planering är viktig och får inte glömmas bort (Dolbeare 1974). Fallstudier är en metod som anbefalles, men med något varierande intensitet². De studerade förloppen måste placeras och analyseras i en (sin) kontext (Dolbeare 1974, Wittrock 1983). En P (eller behandling) som förväntas orsaka vissa förutsagda effekter kan 1. misslyckas med att sätta igång den kausala processen, 2. Lyckas med detta men den träffar inte det avsedda föremålet (Williams och Elmore 1976:274), eller 3. den når faktiskt fram men får pga. motverkande krafter eller förändrade kontexter inget empiriskt uttryck; det avsedda utfallet infinner sig inte.

Effektfrågan kan nu beskrivas som ett möte mellan två processområden. Det gäller för det första det område inom vilket effekter av en viss politik sökes. "Without understanding of what conditions were like before a policy intervention, what forces were at work, creating what changes in social relationships, how those forces shape the lives of people, and related questions, analysts cannot hope to understand the effect of policies." (Dolbeare 1974:119). Och för det andra det processområde som initierar och vidmakthåller P. "/T/he political process by which policies ... are implemented/effectuated/deflected or otherwise absorbed into the ongoing social context and process." (Dolbeare 1974:95).

¹Litteraturen är omfattande och de olika delgenrerna delvis överlappande. Kommentarer och viss översikt fram t.o.m. hösten 1979 ger Gullberg (1980). Referensrik men inte heller up to date är Wollmann (1979). Några andra i sammanhanget relevanta titlar är Weiss (1977,1980), Premfors (1979), Wittrock (1982), Lane (1983) och Hjern (1983).

²Argumentationen för fallstudier sker dock i regel från ett underläge gentemot experimentidealet. En som tar mod till sig och argumenterar för fallstudiernas företräden är Eckstein (1975). Han levererar flera goda resonemang men lyckas endast med viss överansträngning pressa fram fallstudiemetoden i jämnhöjd med experimentet och dess efterhärmar. Wollmann och Hellstern (1977) talar bl.a. om och för "qualitativer prozessorientierter Fallstudien und Aktionsforschung". Williams och Elmore (1976) efterlyser "carefull casestudies in theoretical framework". Även Heclo (1972) som diskuterar de många kvalificerade fallstudier som genomförts på lokalpolitisk nivå (men inte i Sverige) är en försiktig förespråkare för fallstudier.

P uppfattas och undersöks som en pågående process producerad och reproducerad genom aktörers handlande och strukturella förhållanden. En dimension hos P som särskilt uppmärksammas är flödet från mot presumtiva effektområden där begreppsbyggnad inom politologin erbjuder viss vägledning. En kanal för influens som är viktig att uppmärksamma är den "symboliska", hur aktörerna eller intressenterna inom ett politikområde påverkas av budskapet i politiken (utan eller i kombination med att något mera handfast företas). De icke-instrumentella produktions- och reproduktionsbetingelserna för P är viktiga att uppmärksamma, dvs. att en viss P inte företas eller pågår (bara) därför att vissa resultat uppnås eller eftersträvas. Beslutet om en viss P kan vara lösningen på en intressekonfliktsituation och dess fortlevnad kan vara några organisationers (ej nödvändigtvis de som P riktas till) hjärtesak.

Det förmodade effektområdet undersöks också som producerat av aktörer och strukturella förhållanden. De produktiva mekanismer som är aktiva på området granskas också över tid. Har t.ex. genom konjunkturella förhållanden dessa mekanismer varierat till sammansättning och styrka under den tid som effektundersökningen avser?

Förhållandena inom P:s målområde inklusive de omständigheter som producerar utfallet inom detta kan ha betydelse för P, dess fortlevnad och förändring. Eventuella återverkningar från detta och andra effektområden kan vara viktiga för att förstå P:s utveckling, men också P:s roll på effektområdena.

Mötet mellan processen P och effektområdets dynamik måste inordnas i en kontext för att bli analyserbart. Hur omfattande denna kontext eller totalisering behöver vara beror på de inblandade processernas karaktär.

I traditionella metodtermer betyder detta att effektstudier bör bedrivas som teoretiskt medvetna fallstudier, och då inte som surrogat för experiment, kvasiexperiment eller naturliga experiment utan som något att, av vetenskapsteoretiska skäl, föredra framför dessa. Med hjälp av teoretiskt medvetna fallstudier utesluts inte möjligheten att klargöra det av allt att döma komplicerade samspelet mellan olika produktiva mekanismer och de uttryck de kan ta sig i ett faktiskt händelseförlopp. De andra metodernas strävan efter stängning av ett svår- eller oslutbart system dirigerar de teoretiska och metodologiska insatserna i en ofruktbar riktning, medan en strategi som strävar efter kontextuering av teoretiskt medvetna fallstudier inte garanterar framgång i effektstudierna, men inte heller utesluter en sådan. Det är ett möte mellan bearbetade former av den realistiska vetenskapsteorin och vissa delar av bl.a. den politologiska implementations- och impactforskningen (med förgreningar till organisationsstudier, byråkratiforskning, maktundersökningar etc.) som framstår som den lovande utvecklingsvägen för effektstudier ex-post.

Den formulering som Elster givit den kontrafaktiska frågan fann, som jag redan redovisat, Wilson inte tillfredsställande för samhällsvetenskaperna. I öppna system som t.ex. samhällen implicerar påståenden om kausala samband - och därmed också effektpåståenden - inte kontrafaktualiteter. De är istället transfaktuella. "I/T/hey take us to a level at which things are really going on irrespective of the actual outcome." (Bhaskar 1978:51). Kanske är lösningen, på det problem Wilson finner otillfredsställande behandlat hos Elster, just detta.

En ny metodik?

Den typ av vetenskapsteoretiska positioner som utvecklats av Harré, Bhaskar, m.fl. och som jag i stora drag funnit överensstämma med mina egna, låter sig inte utan vidare formuleras som handfasta anvisningar för kausal- eller effektstudier. Detta kan synas märkligt eftersom de bygger på hur genuin vetenskap faktiskt bedrivs. Men genuin vetenskap bedrivs knappast genom tillämpning av handfasta anvisningar och därför är distansen mellan vetenskapsteoretiska principer och bedriven vetenskap en nödvändighet. Det bästa, och egentligen enda, sättet att visa dylika principers fruktbarhet är genom tillämpning. Jag skall ändå presentera ett metodologiskt koncentrat.

1. Effektundersökningar (ex-poststudier av en viss planerings kausala inverkan på ett visst område) kan modellmässigt formuleras gälla $P - E$; (E i O).
2. Både P och O undersöks som (fortlöpande) producerade och reproducerade, dvs. som processer.
3. Det eventuella mötet mellan P och O undersöks. När P , och det P influerar, fram till O och det som producerar O ? Hur ser de eventuella effekterna ut - dvs. på vilket sätt påverkas O 's "produktionsförhållanden" och det faktiskt producerade O 'et?
4. Steg 3. utföres, inte genom försök till stängning utan genom hänsynstagande till mångfalden av förekommande bestämningar i konkreta fall. Endast genom kontextuering av de processer som genererar P och O är detta möjligt att göra på ett rimligt sätt.
5. Experimentell verksamhet är ingalunda omöjlig att bedriva inom samhälls- och människovetenskaperna. Tolkningen av vad experiment innebär och av resultaten kan dock inte ske enligt gängse formler. Experiment skall normalt sett uppfattas på precis samma sätt som aktionsforskning. Någoting sätts igång (i detta sammanhang skulle det kallas P) och effekterna studeras. Både P och O får analyseras enligt principerna ovan eftersom stängning av systemet inte kan uppnås.
6. Det ovan sagda innebär ett förordande av teoretiskt förankrade fallstudier eller, bättre, realprocesstudier. Dessa kan genomföras utan ursäkter och inte därför att gängse "vetenskapliga" metoder är svåra eller omöjliga att använda. Dessa kontextuerande processstudiemetoder är vetenskapliga och en svårighet är istället att i studier som använder gängse kausalmetoder skilja substantiell kunskap från rena metodartefakter.
7. Mätningar i variabler som avbildar processerna P och O kan lämpligen företas vid flera tidpunkter. När det gäller O ger detta indikationer om hur det presumtiva effektområdet såg ut före, under och efter P och när det gäller P kan därigenom en första specifikation av P och dess eventuella förändringar över tid uppnås. Vid dylika beskrivningar är det emellertid viktigt att inte förväxla variabelvärdesförändringar med realprocesser. Vid stor-skaleundersökningar kan en lämplig strategi vara att med hjälp av massdata försöka utskilja några typfall som processtuderas, varefter dessa ånyo konfronteras med massdatabilden.
8. Generaliseringsproblemet har traditionellt varit en av de vanligaste invändningarna mot fallstudier. Man har kunnat konstatera att fallstudie har lagts till fallstudie utan att den generella förståelsen av studerade fenomen synes öka. Till en del beror detta på det sätt som fallstudier vanligen bedrivs. Fallstudier som på intet sätt inriktas mot det som kan vara generellt i det

specifika, som inte söker pröva teoretiska antaganden och som inte heller relaterar sig till liknande studier kan inte förväntas bidra till en generell kunskapstillväxt. Eller korrektare, överlämnar detta arbete till läsaren som får ikläda sig rollen som sekundäranalytiker. Men även bortsett från denna faktiska omständighet föreligger ett genuint problem: i vilka former kan de kunskaper som utvinnes ur realprocesstudier ackumuleras? Eller med andra ord: vilken typ av teoretiserande är lämpligt? Jag menar att kunskapskondensering bör ske i form av teorier/teorifragment gällande typer av agenter, typer av processer och typer av kontexter. Till en del kommer då generaliseringsproblemet att bli ett klassificeringsproblem.

Sammantaget innebär detta att metodansträngningarna kan ges en mera realistisk inriktning. Vi behöver inte acceptera de uppenbarligen orimliga, humeanskt baserade, undersökningsmetoderna som bygger på möjligheten att stänga system³ och vi är för den skull inte tvingade att ge upp vetenskapligheten, dvs. överge kausalitetsanspråken inom samhälls- och människovetenskaperna.

Från ex-post till ex-ante

Är ex-poststudier, i enlighet med mina tidigare uttryckta förhoppningar, en möjlighet att ta steget vidare över i ex-anteundersökningar? I och med regularitetsteorins sammanbrott framstår skillnaden mellan retrodiktion och prediktion klarare. De flesta samhällseliga fenomen är konjunkturliga, dvs. bestämda av ett flertal produktiva mekanismer. Vilka mekanismer som varit inblandade i produktionen av ett visst samhällseligt förhållande kan i princip undersökas i efterhand och eventuellt i nutid. På grund av öppna systems relativa instabilitet är det dock inte möjligt att i förhand avgöra vilka mekanismer som kommer att vara verksamma. Detta resonemang som jag hämtat från Bhaskar är rimligt, men slutsatsen att prediktion av denna anledning är omöjlig är jag inte beredd att acceptera. Naturligtvis går det inte ens i princip att framställa en fullblodsteckning av framtiden. Inte heller är det annat än som räkneexempel särskilt meningsfullt att extrapolera trender. Vad som däremot kan anbefallas är undersökningar av de mekanismer som i dagsläget och med någon tillbakablick är ansvariga för produktion/reproduktion inom det aktuella området. Dessa mekanismers inbördes relationer och fortlevnadsvillkor kan så bedömas och det för området ansvariga kraftfältet sålunda beskrivas. Att ett mera bestämt utfall inte på något meningsfullt sätt kan kalkyleras är då ingenting annat än ett uttryck för den samhällsvetenskapliga kunskapens karaktär. Till denna hör också att samhällseliga fenomen är, om inte helt permanenta så i varje fall, relativt bestående vilket ger oss möjligheter att med hjälp av det närvarande och dess dynamik spana en bit framåt.

³Nordenfelts rekommendation är välformulerad: "It is important to stress the premacy of detailed investigation. The reason for this is the complete openness of most historical (inklusive nutidshistoriska A.G.) systems including the system of a human individual. Many standard causal predictions break down, since the ceteris paribus clauses of their generalizations are not fulfilled." Nordenfelt (1981:54).

Ett syfte med denna sammanfattning har varit att "skänka elastisk styrka åt samhällsvetenskapens Akilleshäls: kausalitetsfrågan". Om, genom kritiken av den humeanska regularitesteorin inklusive avledda metoder, samhällsvetenskapen kan befrias från stängningsstrategins tvångströja är detta syfte till hälften tillgodosett. Men styrkan kommer inte bara av frihet från tvång. En realistisk ontologi innebär ingalunda att, såsom i den anarkistiska vetenskapsteorin, "anything goes". Tvärtom ställs mycket höga krav på (ontologiskt) realistiska, kontextuerande fallstudier av planeringseffekter. Till en del kan dessa formuleras på ett generellt plan utöver vad som skett ovan. Men inga handgrepp kan garantera en väg till säker kunskap. Vetenskaplig verksamhet kan inte beskrivas med en algoritm, den förutsätter fantasi och påhittighet.

AVSLUTNING - VETENSKAPENS SAMHÄLLELIGA SIDA

Vetenskap inte bara handlar om världen, den är också en del av denna, närmare bestämt av samhällsvärlden. Därför uppvisar vetenskaplig aktivitet inte bara en kunskapsproduktiv dynamik, dvs. att utforska kunskapsobjektet och närma sig dess sanningar, utan också en social som handlar om verksamhetens fortlevnad och förändring. Det finns ingenting som garanterar att den senare dynamiken befordrar ett närmande till sanningen, lika lite som framgångsrikt sanningssökande med nödvändighet ökar verksamhetens samhällsligt bestämda överlevnads- och utvecklingschanser.

Sökandet efter planeringens/politikens effekter är som framgått ovan en krävande, men för samhällsvetenskaperna central uppgift. Central är den inte minst därför att den, seriöst uppfattad, provocerar arbete med och praktiska lösningar av de grundläggande och ofta olyckligt hanterade teoretiska och metodologiska frågorna: vad är kausalitet och hur kan den undersökas, hur skall relationen mellan aktör och struktur kunna förstås och hanteras, vilka möjligheter finns det för ett mänskligt tillrättaläggande av historiens gång (dvs. planeringsteorins grundfråga, eller i en annan variant, frågan om reglerbarhet)? Därtill kommer att den konstlade disciplinindelningen då måste överskridas.

Effektfrågan är också ur en annan, samhällsdemokratisk, synvinkel mycket central. Politiska och andra församlingar som handlar på uppdrag bör kunna bedömas. Vad har åstadkommit, skall verksamheten förändras och ansvar utkrävas? Effektfrågan, besvarad på ett tillfredsställande sätt, är därvid obeveklig. Intentioner kan ställas mot insatsernas kvalitet och resultatens karaktär. Och just därför att politik/planering alltid beledsagas av intentioner och utfästelser är effektundersökningar oundvikligen potentiellt kritiska. Därigenom blir de också mera intressanta än annan t.ex. kartläggande forskning. En vetenskapsman som önskar erfar de egna insatsernas samhällsliga betydelse kan frestas till effektstudier. Men han eller hon är inte ensam om att förstå dessa studiers potentiella betydelse. Många organisationer företar eller låter andra utföra undersökningar av verksamheten och dess effekter. Dylika utvärderingar spelar en inte obetydlig roll i värderingen av aktiviteter, av företagen planering och genomförd politik. Det kan väl t.o.m. vara så att en positiv och slagkraftig utvärdering av en misslyckad verksamhet ger bättre förutsättningar för välgång än en negativ bedömning av en framgångsrik men inte självsäljande dito. Att ha kontroll över vem som utför utvärderingar och vilka resultat som produceras kan därför vara ett viktigt organisationsintresse. I politiska och organisatoriska intressekamper används bl.a. resultat från undersökningar, och då gärna vetenskapliga, som stridsmedel. Detta är givetvis legitimt. En organisation, ett parti eller annan aktör måste få kämpa för sin sak med hjälp av opinionsbildning, vari naturligtvis kan ingå hänvisningar till vetenskapens mer eller mindre reella auktoritet. Detta behöver emellertid inte innebära att dessa organisationer i första hand söker genuin kunskap. Många gånger handlar det istället om att finna argument för redan intagna positioner; ett påstående som rimmer väl med iakttagelser från USA där beställda utvärderingsundersökningar, oavsett om de utförts av konsultbolag eller universitetsforskare, över lag uppvisar låg kvalitet. Är kunskapsintresset sekundärt är bristfälliga undersökningar tillräckliga bara leverantören kan förläna resultaten trovärdighet. Problemet för den sanningssökande verksamheter är, om denna bild i sina huvuddrag är riktig även i

Sverige och inget tyder på motsatsen, att den effektiva efterfrågan på genuina effektundersökningar är liten, obefintlig eller rent av negativ.

Den samhällsrelevans som avkrävs vetenskapen, inte minst den samhällsvetenskapliga, skulle kunna tillgodoses bl.a. genom effektstudier. Dess speciella bidrag, som inte utredningsväsendet och konsultbranschen kan utföra bättre skulle kunna vara för det första att omformulera de stora organisationernas problemformuleringar och ge dem en vetenskapligt stringent utformning och för det andra att genomföra effektstudier med kunskapsintresset, inte anslags-, förtjänst- eller maktintresset, som första ledstjärna. För att göra detta möjligt och troligt skulle anslagsintresset de facto behöva reduceras till en bisak. Relativt autonoma organisationer skulle skapas där sanningssökandet kunde få fungera som tillräcklig legitimitet för verksamheten. Den gamla idén om autonoma universitet infinner sig. Men jag ser inget som tyder på att en sådan utveckling är trolig eller ens möjlig. Dominerande är istället tendensen här mot en ökad integrering, ett stegrad beroende och en större betydelse för det extravetenskapliga.

Effektfrågans vetenskapliga och vetenskapsteoretiska problem har visat sig betydande, men lovande perspektiv har öppnat sig. Effektfrågans kunskapssociologiska eller maktpolitiska problem framstår som ännu mera djupgående. Någon lösning på institutionell nivå kan inte skönjas. Men kanske kommer ändå kompromisslösa och genuina effektstudier att genomföras. De bör i så fall kunna spela en dubbel roll som vetenskapliga banbrytare och effektiva samhällskritiker.

Planeringstänkandet fångslar och fascinerar. Detta fångslande synes mig utgöra handfasta realiteter sprungna ur grundvalarna för vår västerländska kultur. En annan gren på detta träd - vetenskapen, också den fångad i subjekt/objektklyvnaden - har granskats som verklighetsutväg. Någon sådan entydig och helt säker väg ut har - föga överraskande - inte stått att finna. Även vetenskapens kunskapsida har sina begränsningar. I bästa fall kan sökandet efter och kampen för en sanningssökandets verklighetsutväg - att våga forska fritt - ge emancipatorisk verkan.

Ett är säkert: "Den som söker, han finner" (Luk. 11:10). Men blir det en verklighetsutväg?

ENGLISH SUMMARY

THE LURE OF PLANNING

Planning is the result of man's desire and attempt to mold the world by his own will. Throughout this century's economic and political debate, planning has remained controversial. The positions have changed, the battle lines have been redrawn and the intensity of the conflict has fluctuated.

In this study, which in part restates earlier work: Gullberg (1981a and 1982c) and in part puts forth new arguments, I attempt to analyze the most characteristic elements of the debate on planning.

The conception of what planning is and ought to be - if it ought to be at all - is multitudinous and contradictory. Still, on a basic level, there seems to be a common ground for all planning thought, a deep-structure which consists of rationalism, utopianism and voluntarism. It is particularly the rationalistic element which gives planning its a priori character. An example of this is Faludi's attempt to develop a general normative planning theory without regard to how planning is carried out. This type of assertion is entirely based on premises.

The features of the deep-structure leads one to believe that these ideas have not always existed and that rational thought was the prerequisite for its development. Planning theory is so dependent on ideas central to western culture that it is hardly coincidental that disagreements appear with such regularity. The shifts in the debate reflect more or less directly both political and economic changes.

A rationalistic planning theory such as Faludi's puts the responsibility for the course of the world on the planning subjects. This type of theory has had many critics, including Scott and Roweis, who have developed an alternative theory. Changes in society are explained by structural relationships. I believe that both the premises of Faludi and of Scott and Roweis are faulty. Questions must be formulated in a manner in which they they can be answered empirically: to what extent is the potential subject really a subject in relation to a given object?

Recommendations for lines of action are made in the name of planning. A certain plan is assumed to be realized and the consequences of the assumed result are calculated. As a rule, in that process the crucial difference between the effects of trying to solve a problem and the effects of having solved it are overlooked. A planning decision is not the same thing as executing a plan. By examining ex-post the effects of actual planning a more realistic ex-ante discussion may be held. Furthermore, an attempt can be made to go beyond the rationalistic planning theory's boundaries, and this may help us to deal with planning problems in a more realistic manner.

In studying the results of planning, I see two problems; first, the differentiation of the effects of a certain planning activity from the influence of all other circumstances, and second, avoiding the types of influences from the interested parties who may distort

results or even prevent research. My work has concentrated on the "philosophy of science" aspect of the effect question. Initially I formulate this question counter-factually, and the effect relation is defined as causal. But neither theory on causality nor the methods for evaluating it are well-formulated. I have examined the regularity theory, and established that it is inadequate at the crucial moment, for differentiating between causality and correlation. One attempt to rectify this inadequacy is to define causality using counter-factual categories.

Elster's ambitious attempt to construct something out of the combination of this philosophical approach and studies from "new economic history" are evaluated. Elster discusses the possibility in historical research, where the methods of experiment and systematic comparison cannot be used to determine causal relationships. His conclusion is that this is possible with the use of counter-factual reasoning. With the help of the discussion of Elster's work, I have attempted to illustrate that his approach is dependent on the regularity theory, and therefore cannot differentiate between causality and correlation. In conclusion, it appears that the counter-factual dimension does not contribute anything new to the concept of causality, but that it does clearly reflect several of its characteristics.

In an analysis of current methods for studying causality (experiments, quasi-experiments, "natural" experiments) I demonstrate that they all produce counter-factual states or processes. Furthermore, these methods attempt to create isolated systems, and it is questionable whether it is possible to isolate one system from other systems in social science.

A radical alternative to the theory of regularity has been developed by Harré. His theory is based on an ontology in which: 1) the world is composed of things which possess tendencies and capabilities; 2) causal relations represent necessities in reality and not in thought or theory as adherents of the theory of regularity usually claim.

The world is not conceived of as consisting of a number of independent events, but as produced and structured. Bhaskar develops similar ideas, and also claims that causality does not require correlation, which has been generally assumed. Only in closed systems does causality emerge in the form of correlation and social systems cannot be closed. I can find no valid arguments to contradict the main features of Bhaskar's analysis. If this opinion is accepted, the consequences for the social sciences are no less than dramatic. Current methods will only remain valid in exceptional cases. But Bhaskar's work in the field of philosophy of science does not include methods which could replace current ones. There are also certain problems with the so-called "realistic" approach.

On the whole, this course of development is promising. I have briefly considered some elements of the politological discussion on effect studies. I state that conscious theoretical research and case studies and studies of real processes in a theoretically conscious way are the most promising path to follow. Effect studies can be formulated to deal with two processes and the possible meeting of the two. There are, first, the processes that produce, maintain and change an existing field of reality where certain results from

planning are expected. There are, secondly, processes that produce and reproduce the planning that is being studied. The effect question therefore relates to whether planning and the events created by planning reach the effect area and the processes creating it. And if it does, what rôle does it have for the reproduction of the area and under what circumstances does it affect the outcome. Causal mechanisms can operate in open systems without producing any empirical evidence (counteracting or neutralizing effects may appear). This means that causal assertions according to Bhaskar's ontology do not necessarily have any counter-factual implications. They are rather transfactual, i.e. concerning a reality that does not necessarily occur in an empirically testable form.

The philosophy of science aspect of effect studies contains problems that cannot be claimed to be solved. However, a new direction has been pointed out. The sociology of knowledge aspect of evaluation is even more problematic. The real demand for genuine effect studies remains very small, perhaps even negative.

In the analysis of ex-post studies as a course for planning no definite nor sure direction has been found. Exciting perspectives have on the other hand been opened. The question remains if science is not caught in the same rationalistic subject-object cul-de-sac as planning thought. I discern, nevertheless, some emancipating potential in the quest for truth.

REFERENSER

- Abrahamsson, B.** (1975) Organisationsteori, Stockholm.
- Alexander, E.** (1981) "If Planning isn't Everything, Maybe it's Something", Town Planning Review, nr. 2.
- Allardt, E.** (1973) "Om svensk sociologi", Sociologisk Forskning, nr. 2.
- Bailey, J.** (1975) Social Theory for Planning, London.
- Barry, B.** (1980) "Superfox", Political Studies, nr. 1.
- Bear, W. och Fleming, S.** (1976) "Counterfactual Analysis: An Analytical Tool for Planners", AIP Journal, pp. 243-252.
- Beauchamp, T.** (1974) (ed.) Philosophical Problems of Causation, Encino, Calif.
- Beauchamp, T. och Rosenberg, A.** (1981) Hume and the Problem of Causation, New York.
- Berofsky, B.** (1983) "Hume and the Problem of Causation ...", recension av Beauchamp och Rosenberg (1981), The Journal of Philosophy, pp. 478-492.
- Bhaskar, R.** (1978) A Realist Theory of Science, 2:a uppl., Sussex.
- Bhaskar, R.** (1979) The Possibility of Naturalism, Sussex.
- Birgersson, B.O.** (1979) "Den kommunala självstyrelsen - en utvärdering", Statsvetenskaplig tidskrift, nr 4.
- Blalock, H.M.** (1961) Causal Inferences in Nonexperimental Research, Chapel Hill.
- Blalock, H.M.** (1971) (ed.) Causal Models in the Social Sciences, Chicago.
- Blanke, B., Jürgens, U. och Kastendiek, H.** (1975) Kritik der Politischen Wissenschaft 1 u. 2, Frankfurt a. M.
- Borkenau, F.** (1934) Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild, Paris.
- Brand, M.** (1976) (ed.) The Nature of Causation, Urbana.
- Bunge, M.** (1959) Causality, Cambridge, Mass.
- Buse, M. och Dewitz, D.** (1974) Bibliographie zur politischen Planung, Baden-Baden.
- Cook, T. och Campbell, D.** (1979) Quasi-Experimentation, Chicago.
- Davidoff, P. och Reiner, T.** (1973) "A Choice Theory of Planning", i Faludi (1973b).
- Dolbeare, K.** (1974) "Impacts of Public Policy", i Cotter (ed.), Political Science Annual, Vol. 5, pp. 89-130.
- DsKn** (1978) nr. 5. Utvärdering av kommunindelningsreformen. Förslag till forskningsprogram. Delbetänkande 1 av kommunaldemokratiska kommittén.
- Duncan, O.D.** (1975) Introduction to structural equation models, New York.
- Eckstein, H.** (1975) "Case Study and Theory in Political Science", i Greenstein, F. och Polsby, N. (eds.), Handbook of Political Science, Bd. 7, Reading, Mass..
- Edman, M.** (1975) "Det finns ingen naiv prognosmetodik", i Schwarz (1975).
- Elias, N.** (1969) Über den Prozess der Zivilisation, 2 Bd. Bern.
- Ellwein, T.** (1968) Politik und Planung, Stuttgart.
- Elster, J.** (1977) Rasjonalitet og Rasjonalisme, Oslo.
- Elster, J.** (1978) Logic and Society, Chichester.
- Elster, J.** (1980a) "The treatment of counterfactuals: Reply to Brian Barry", Political Studies, nr. 1.
- Elster, J.** (1980b) "Reply to Comments", Inquiry, pp. 213-32.
- Elster, J.** (1983) Explaining Technical Change, Cambridge.
- Engerman, S.** (1980) "Counterfactuals and the New Economic History", Inquiry, pp. 157-72.

- Etzioni, A.** (1968) The Active Society, New York.
- Faludi, A.** (1973a) Planning Theory, Oxford.
- Faludi, A.** (1973b) (ed.) A Reader in Planning Theory, Oxford.
- Feyerabend, P.** (1975) Against Method, London.
- Fisher, R.** (1935) Design of Experiments, Edinburgh.
- Fogel, R.W.** (1964) Railroads and American Economic Growth, Baltimore.
- Foucault, M.** (1972) Vetandets arkeologi, Lund.
- Fredriksson, G. och Gullberg, A.** (1969a) "Till försvaret av den akademiska kannibalismen", Sociologisk Forskning, nr. 3.
- Fredriksson, G. och Gullberg, A.** (1969b) "'Värdenneutralitet' och 'värderingsrelevans'; en replik till Johan Asplund", Sociologisk Forskning, nr. 2.
- Friedmann, J.** (1973a) "A Conceptual Model for the Analysis of Planning Theory", i Faludi (1973b).
- Friedmann, J.** (1973b) "A Conceptual Model for the Analysis of Planning Behaviour", i Faludi (1973b).
- Friedmann, J. och Hudson, B.** (1974) "Knowledge and Action: A Guide to Planning Theory", American Institute of Planners Journal, nr. 1.
- Giddens, A.** (1976) New Rules of Sociological Method, London.
- Graham, P.** (1976) Toward a Planned Society, New York.
- Greven, T.** (1975) "Thesen zur Dialektik der Planung im Kapitalismus oder über die Ambivalenz gesellschaftlicher Prozesse in der bürgerlichen Gesellschaft", Politische Vierteljahrschrift, ss. 303-317.
- Grumm, J.G.** (1975) "The Analysis of Policy Impact" i Greenstein, F.I. och Polsby, N. (eds.), Policies and Policymaking - Handbook of Political Science, Vol. 6, Reading, Mass.
- Gullberg, A.** (1970) "Några punkter om svensk sociologi och dess ursprung", Häften för Kritiska Studier, nr. 7-8.
- Gullberg, A.** (1972) Till den svenska sociologins historia, Stockholm.
- Gullberg, A.** (1976) "Vad vill vi få ut av planeringsforskningen?", PLAN, nr. 1.
- Gullberg, A.** (1977) "Jämförelser mellan alternativa planer", Sociologisk Forskning, nr. 4.
- Gullberg, A.** (1978a) "Den kommunala planeringsforskningens dilemma", PLAN, nr. 5.
- Gullberg, A.** (1978b) "Planering - myt eller samhällsomvandlare", i densamme (1978c).
- Gullberg, A.** (1978c) Planeringsteoretiska försök, Rapport nr. 3, Nordiska institutet för samhällsplanering.
- Gullberg, A.** (1978d) "Samhällsplanering, ett forskningsprogram", i densamme (1978c).
- Gullberg, A.** (1978e) "Samhällsplanering som objekt för vetenskapligt studium", i densamme (1978c).
- Gullberg, A.** (1978f) "Vad göra med planeringsbegreppen?", i densamme (1978c).
- Gullberg, A.** (1980) Reformförsök och planeringsansträngningar - Vad förmår egentligen politiken?, Oavslutat manus, Nordiska institutet för samhällsplanering.
- Gullberg, A.** (1981a) Det fängslande planeringstänkandet - Planering och utvärdering granskade, Statens råd för byggnadsforskning, Rapport 1981:87.
- Gullberg, A.** (1981b) "Modern urbanteori. En selektiv presentation", Häften för Kritiska Studier, nr. 2.
- Gullberg, A.** (1982a) (utg.) Forska fritt - om du törs, Rapportmanus, Nordiska institutet för samhällsplanering.
- Gullberg, A.** (1982b) Lösliga effekter - om riter och rutiner inom regionalpolitisk utvärdering, Papper till konferensen Evaluation of regional policies, Borlänge, oktober 1982.

- Gullberg, A.** (1982c) "Samhällsplanering som objekt för vetenskapligt studium", Statsvetenskaplig tidskrift, nr 2.
- Gullberg, A.** (1982d) Skärvor av vetenskap - Stockholmsianska spillror, Rapportmanus, Nordiska institutet för samhällsplanering.
- Gullberg, A.** (1983) Arbetsmarknadspolitiska effekter?, Papper till Svenska sociologförbundets årsmöte, Stockholm, februari 1983.
- Gullberg, A. och Löfgren, Å.** (1969) "Målsättningsdebatten", Häften för Kritiska Studier, nr. 4.
- Gustafsson, B.** (1976) "Den 'nya' ekonomisk-historiska forskningen och de kontrafaktiska förklaringarna", Historisk Tidskrift, nr. 3.
- Hagström, B.** (1978) 1971 års länsförvaltningsreform: en utvärdering, Lund.
- Harré, R.** (1972) Philosophies of Science, Oxford.
- Harré, R. och Madden, E.H.** (1975) Causal Powers, Oxford.
- Harré, R. och Secord, P.F.** (1972) The Explanation of Social Behaviour, Oxford.
- Harris, B.** (1978) "A note on planning theory", Environment and Planning A, pp. 221-224.
- Hayek, F.A. v.** (1944) Vägen till trädedom, Stockholm.
- Heclo, H.** (1972) "Review Article: Policy Analysis", British Journal of Political Science, pp. 83-108.
- Hellstern, H-M. och Wollmann, H.** (1977) "Sozialwissenschaftliche Untersuchungsregeln und Wirkungsforschung", i Haungs, P. (hrsg.), Res Publica, Dolf Sternberger zum 70. Geburtstag, München.
- Hempel, C.** (1965) Scientific Explanation, New York.
- Hjern, B.** (1976) Statsbidrag som styrmedel, Göteborg.
- Hjern, B.** (1983) "Förvaltnings- och implementationsforskning - En essä", Statsvetenskaplig tidskrift, nr. 1.
- Jaynes, J.** (1976) The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind, Boston.
- Keat, R. och Urry, J.** (1982) Social Theory as Science, 2. uppl., London.
- Koyré, A.** (1968) Metaphysics and Measurement, London.
- Lane, J-E.** (1983) "The Concept of Implementation", Statsvetenskaplig tidskrift, nr. 1.
- Lau, C.** (1975) Theorien gesellschaftlichen Planung, München.
- Lenk, K.** (1972) Erklärung, Prognose, Planung, Freiburg.
- Lepenes, W.** (1978) Das Ende der Naturgeschichte, Frankfurt a.M.
- Lewis, C.I.** (1929) Mind and the World Order: Outline of a Theory of Knowledge, New York.
- Lewis, D.** (1973) "Causation", The Journal of Philosophy, pp. 556-567.
- Lindblom, C.** (1973) "The Science of 'Muddling Through'", i Faludi (1973b).
- Lukes, S.** (1980) "Elster on Counterfactuals", Inquiry, pp. 145-55.
- Lundquist, L.** (1976a) "Några synpunkter på begreppet politisk planering", Statsvetenskaplig tidskrift, nr. 2.
- Lundquist, L.** (1976b) Organisationskapabiliteter och omgivningsrestriktioner, Institutet för samfundsfag, Københavns Universitet, Arbejdspapir 1976/8.
- Lång, F.** (1976) "Om vetenskapens ursprung", Häften för Kritiska Studier, nr. 5.
- Lång, F.** (1982) När Thales myntade uttrycket, Närpes.
- Mac Kenzie, F.** (1937) (ed.) Planned Society, Yesterday, Today, Tomorrow, New York.
- Mackie, J.L.** (1973) Truth, Probability and Paradox, Oxford.
- Mackie, J.L.** (1975) "Causes and Conditionals", i Sosa (1975).
- Macpherson, C.B.** (1962) The Political Theory of Possessive Individualism, London.
- Mannheim, K.** (1940) Man and Society in an Age of Reconstruction, London.

- Mises, L. v. (1972) "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth", i Nove och Nuti (1972).
- Mittelstrass, J. (1975) (hrsg.) Methodologische Probleme einer normativ-kritischen Gesellschaftstheorie, Frankfurt a.M.
- Molander, B. (1982) The Order There Is and the Order We Make, Uppsala.
- Molnar, G. (1974) "Kneal's argument revisited", i Beauchamp (1974).
- Müller, R.W. (1977) Geld und Geist, Frankfurt a.M.
- Nagel, E. (1961) The structure of science, London.
- Neusüss, A. (1968) "Einführung" i densamme (Hrsg.), Utopie Begriffe und Phänomen des Utopischen, Neuwied.
- Nordenfelt, L. (1981) Causation, Stockholm.
- Nove, A. och Nuti, D.M. (1972) (eds.) Socialist Economics, Harmondsworth.
- Olsson, G. (1975) Birds in Egg, Ann Arbor.
- Popper, K. (1957) The Poverty of Historicism, London.
- Premfors, R. (1979) "Social Research and Public Policy Making", Statsvetenskaplig tidskrift, ss. 281-90.
- Sannerstedt, A. (1979) Fri konkurrens eller politisk styrning, Lund.
- Sayer, A. (1982a) "Explaining manufacturing shift: a reply to Keeble", Environment and Planning A, pp. 119-25.
- Sayer, A. (1982b) "Explanation in Economic Geography", Progress in Human Geography, pp. 68-88.
- Schmidt, B. (1973) "Gegen die gängige Verwechlung der Konkreten Utopie mit technischer Planung", Werk/oeuvre, Zeitschrift für Architektur und Kunst, hrsg. v. Bund Schweizer Architekten, nr. 9.
- Schwarz, S. (1975) (red.) Kunskaps- och begreppsproblem i framtidsstudier, Stockholm.
- Scott, A. (1980) The Urban Land Nexus and the State, London.
- Scott, A. och Roweis, S. (1977) "Urban planning in theory and practice: a reappraisal", Environment and Planning A, pp. 1097-1119.
- Scott, A. och Roweis, S. (1978) "A note on planning theory: A response to Britton Harris", Environment and Planning A, pp. 229-231.
- Segerstedt, T. (1973) "Några anmärkningar till Allardts och Gullbergs artiklar om svensk sociologi", Sociologisk Forskning, nr. 3.
- Sheridan, A. (1980) Michel Foucault - The Will to Truth, London.
- Simon (1957) Models of Man, New York.
- Skjervheim, H. (1976) Deltaker og tilskodar, Oslo.
- SOU (1974:29) Att utvärdera arbetsmarknadspolitik, EFA, Stockholm.
- Sohn-Rethel, A. (1970) Geistige und körperliche Arbeit, Frankfurt a.M.
- Sohn-Rethel, A. (1978) Warenform und Denkform, Frankfurt a.M.
- Sosa, E. (1975) (ed.) Causation and Conditionals, London.
- Statens råd för byggnadsforskning (1971) Samhällsplaneringsforskning, Stockholm.
- Tennbruck, F.H. (1972) Zur Kritik der planenden Vernunft, Freiburg.
- Therborn, G. (1976) Science, Class and Society, London.
- Vente, R. och Seul, D. (1970) Makro-ökonomische Planung, Baden-Baden.
- Wallace, W. (1972, 1974) Causality and Scientific Explanation, Vol. I och II, Ann Arbor.
- Wallerstein, I. (1974) The Modern World-System, New York.
- Weber, M. (1964) Wirtschaft und Gesellschaft, Berlin.
- Weber, M. (1978) Den protestantiska etiken och kapitalismens anda, Borgholm.
- Weiss, C. (1977) (ed.) Using Social Research in Public Policy Making, Lexington, Mass.

- Weiss, C. och Bucuvalas, M.** (1980) Social Science Research and Decision-Making, New York.
- Weizenbaum, J.** (1976) Computer Power and Human Reason, San Francisco.
- Wentworth, S.** (1974) "Till kritiken av den 'nya ekonomiska historien'", Häften för Kritiska Studier, nr. 3-4.
- Wildavsky, A.** (1973) "If Planning is Everything, Maybe it's Nothing", Policy Sciences, nr. 4.
- Williams, W. och Elmore, R.F.** (1976) (eds.) Social Program Implementation, New York.
- Wilson, T.** (1982) "Social Theory and Modern Logic: Reflections on Elsters' Logic and Society", Acta Sociologica, nr. 4.
- Wittgenstein, L.** (1978) Filosofiska undersökningar, Stockholm.
- Wittrock, B.** (1982) "Social Knowledge, Public Policy and Social Betterment: A Review of Current Research on Knowledge Utilization in Policy-Making", European Journal of Political Research, pp. 83-89.
- Wittrock, B.** (1983) "Governance in Crisis and Withering of the Welfare State: the Legacy of Policy Sciences", Policy Sciences, .
- Wohlrapp, H.** (1975) "Materialistische Erkenntniskritik?", i Mittelstrass (1975).
- Wold, H.** (1956) "Causal Inference from Observational Data", Journal of the Royal Statistical Society, Series A, part 1.
- Wold, H.** (1969) "Mergers of Economic and Philosophy of Science", Synthese, pp. 427-482.
- Wollmann, H.** (1979) "Implementationsforschung - eine Chance für kritische Verwaltungsforschung?", I densamme (hrsg.), Politik im Dickicht der Bürokratie, Leviathan, Sonderheft nr. 3.
- World Social Economic Planning** (u.å.), Material contributed to the world social Economic Congress, Amsterdam, August 1931, Published by the international Industrial Relations Institute, ed. M.L. Flederus. Haag.
- Wright, G.H. v.** (1971) Explanation and Understanding, London.

Distribution :
Hb SALG, Gullberg
Råggatan 1
116 59 Stockholm